

SSBÜLTEN SAVUNMA SANAYİ ANALİZ DİZİSİ

SSBÜLTEN ANALİZ DİZİSİ

AMBARGONUN İZİ

İKİ MEKTUP ARASINDA

AMBARGONUN İZİ

İki Mektup Arasında: Türk-Amerikan İttifakı ve Bir Sanayinin Doğuşu

Yazar: Sezer Akbulut

Yayıncı: SSBülten · ssbulten.com.tr

İlk yayın (web): <https://ssbulten.com.tr/ambargo>

Önsöz — İki Mektup

5 Haziran 1964. Amerikan Başkanı Lyndon Johnson, Başbakan İsmet İnönü'ye bir mektup yazar. Dili özenlidir, cümleleri diplomasi terbiyesiyle kurulmuştur. Söyledikleri kısaca şöyleydi: Amerikan yardımıyla alınmış silahlarla Kıbrıs'a çıkamazsınız — ve böyle bir hareket Sovyet müdahalesine yol açarsa, müttefikleriniz sizi savunmakla yükümlü olup olmadıklarını henüz değerlendirmiş değil.

9 Ekim 2019. Başkan Donald Trump, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a bir mektup yazar. Tek sayfadır ve dili, iki devlet başkanı arasındaki yazışma teamüllerinin dışında kalacak kadar serttir. Söyledikleri kısaca şöyleydi: Suriye'nin kuzeyinde iyi bir anlaşma yapalım — yapmazsanız Türk ekonomisini yok ederim.

Arada elli beş yıl vardır. O elli beş yılda Türkiye bir silah ambargosu, birkaç kongre vetosu, bir savaş uçağı programından çıkarılış ve bir yaptırım kararı yaşadı. Aynı elli beş yılda, kendi zırhlı aracını, kendi radarını, kendi füzesini ve dünyanın konuştuğu bir insansız hava aracını üreten bir sanayi kurdu. Bu iki cümlenin yan yana durması tesadüf değildir.

Ambargo bir kapıyı kapatır ama hangi kapının açılacağını belirlemez. Türk savunma sanayii ambargolara *rağmen* değil, ambargoların açtığı boşluklarda büyüdü — ve o boşlukların izini bugün hâlâ üzerinde taşıyor.

Bu, kolay olanın tam tersini söyler. Kolay olan, ambargoyu bir uyanış hikâyesi gibi anlatmaktır: Kapı kapandı, biz de kendimiz yaptık. Bu anlatı yanlış değildir, ama eksiktir — ve eksik olduğu yer tam da işin en öğretici yeridir. Çünkü eğer ambargo gerçekten her kapıyı açan bir anahtar olsaydı, elli yıl boyunca ambargo yemiş bir ülkenin bugün kendi savaş uçağının motorunu da yapmış olması gerekirdi. Yapamıyor — oysa insansız hava aracının, füzesinin ve helikopterinin motorunu yapabiliyor. Türkiye'nin bugünkü kabiliyet haritası — nerede dünya çapında olduğu, nerede hâlâ bir imzaya bağlı olduğu — rastgele dağılmış değildir. O harita, hangi kapının ne zaman ve ne kadar süreyle kapandığının haritasıdır.

Bir ambargo bir ülkeye ne yapabileceğini değil, neyi kendi başına yapmak zorunda kalacağını öğretir. Aradaki fark, yetmiş yıllık bir sanayinin biçimini açıklar.

Bir uyarı da yöntem üzerine; en kolay yanlış okunacak yer orası. Ambargolarla yerleşme arasında kurulan bağ bir tetikleme bağıdır, bir yaratma bağı değil. ASELSAN'ı ambargo icat etmedi; ambargo, onun gibi bir şirketin kurulmasını erteleyen gerekçeleri ortadan kaldırdı. Aynı yıllarda dünyada elektronik ucuzluyor, üniversitelerden ilk büyük mühendis kuşakları çıkıyor, Türkiye kendi sanayileşme programlarını yazıyordu. Ambargo bu akıntıları yaratmadı; onları tek bir kararda birleştirdi ve saatlerini öne aldı. Bu yüzden aşağıda "hızlandırdı", "öne çekti", "ertelenemez kıldı" gibi ifadeler bilerek seçilmiştir; "olmasaydı olmazdı" cümlesi ise bilerek kurulmamıştır. Bir sanayinin tek bir sebebi yoktur — ama sebeplerinden biri, hangi işin ne zaman yapılacağına karar veren dış etkenlerdir.

Dizinin önceki çalışmaları da tek bir olgunun peşine düşmüştü. [Atın, Okun ve Namlunun Mirası](#) bir refleksin sekiz asrını izledi. [Pilotsuz Gökyüzü](#) tek bir maliyet-risk denkleminin yüzyıllık serüvenini anlattı. [Nükleer Eşik](#) bir eşğin, insan iradesiyle tutulan o ince çizginin tarihini yazdı. Sıra, daha dar ve daha yakın bir konuda: İki ülke arasındaki tek bir ilişkinin ve o ilişkinin her kırıldığı yerde geride bıraktığı izin.

Bir de sınır. Anlatılan, iki ülke arasındaki ilişkidir. Türkiye'nin Avrupalı tedarikçilerle yaşadığı benzer kısıtlar, Ege'deki denge ve bunların tedarik kararlarına etkisi ayrı birer konudur; burada ancak bu ilişkiye değdikleri yerde görünüyorlar.

Ve bu bir kahramanlık ya da mağduriyet anlatısı değildir. Bir ambargo kararının arkasında da bir mantık vardır, ona verilen cevabın arkasında da; aşağıda ikisi de kendi mantığı içinde duruyor, hüküm okurun. Aynı dürüstlük yerleşme tarafı için de geçerlidir: Bu hikâyede gerçek başarılar da vardır, geç kalınmış kararlar, kapatılamamış açıklar ve pahalıya mal olmuş tercihler de. İkisini birden söylemeden ambargonun izi doğru okunamaz.

Birinci Bölüm — Tersaneden İttifaka: 1830'dan NATO'ya

BİRİNCİ BÖLÜM

TERSANEDEN İTTİFAKA

1830'DAN NATO'YA

Tersaneden ittifaka: Haliç'te Amerikalı mühendisler, Missouri'nin gelişi ve NATO yolu

Haliç'te Bir Amerikalı

Bu ilişki bir ittifakla başlamadı. Bir tersaneyle başladı.

7 Mayıs 1830'da Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri, İstanbul'da ilk ticaret ve denizcilik antlaşmasını imzaladı. Metnin görünen kısmı ticaretle ilgiliydi. Ama antlaşmanın bir de ayrı ve gizli tutulan bir maddesi vardı ve o madde ticaretten söz etmiyordu: Osmanlı Devleti, Amerikan tersanelerinde savaş gemisi yaptırabilecek ve gemi inşası için kereste alabilecekti. Navarin'de donanmasını kaybetmiş bir devletin en acil ihtiyacı buydu.

Madde hayata geçemedi. Amerikan Senatosu antlaşmanın açık kısmını 2 Şubat 1831'de onayladı; gizli maddeyi ise anayasal ve siyasî gerekçelerle reddetti.

Bu cümleyi bir kez daha okumakta fayda var. İki ülke arasındaki ilk savunma iş birliği düzenlemesi, daha mürekkebi kurumadan, Amerikan yasama organı tarafından iptal edildi —

1830'da. İlerleyen yıllarda defalarca karşılaşılabilecek mekanizma, ilişkinin ilk belgesinde zaten var: Yürütme vaat eder, yasama onaylamaz.

Madde iptal oldu ama ihtiyaç devam etti. Osmanlı Devleti bu kez Amerikan devletiyle değil, tek tek Amerikalılarla anlaştı. Dönemin en tanınmış Amerikalı gemi inşa mühendislerinden Henry Eckford, New York'taki kariyerini bırakıp 1831 yazının sonunda İstanbul'a geldi ve Haliç'teki tersanede Osmanlı donanması için çalışmaya başladı. Bir yıl üç ay sonra, 12 Kasım 1832'de İstanbul'da öldü. İşi, yanında getirdiği ustabaşı Foster Rhodes sürdürdü ve tersanenin başına geçti. 1835'te Nusret-iye kalyonunu, 1837'de ise Osmanlı'nın ilk buharlı gemisi Eser-i Hayır'ı denize indirdi. 1839'da Sultan II. Mahmud'dan nişan alarak Amerika'ya geri döndü.

Osmanlı Devleti donanmasını büyütmek istiyordu ve gemiyi yapacak parayı, tezgâhı, hatta işçiyi bulabiliyordu; bulamadığı tek girdi bilgiydi. Bilgi karşı taraftaydı ve karşı taraf onu bir hizmet olarak satıyordu — bir devlet taahhüdü olarak değil. İki yüz yıl sonra aynı ilişkinin bambaşka bir teknolojiye, bambaşka bir ölçekte hâlâ aynı cümleyi kuracağını o gün kimse bilmiyordu.

Gemi bizim, tezgâh bizim, para bizim; bilgi karşı tarafın. Bu cümle 1830'da kuruldu ve bir daha hiçbir zaman tamamen bozulmadı.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca iki ülke ilişkileri fazla ilerlemedi. Amerika'nın bölgede sömürge iddiası yoktu, bu yüzden Osmanlı için Avrupalı büyük güçler kadar tehditkâr da değildi; ilişki büyük ölçüde ticaret, misyoner okulları ve eğitim üzerinden yürüdü. Birinci Dünya Savaşı'nda iki devlet karşı bloklarda yer aldı ama aralarında fiilî bir savaş hâli oluşmadı: Amerika, Almanya'ya savaş ilan etmesine rağmen Osmanlı Devleti'ne hiçbir zaman savaş ilan etmedi; iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 20 Nisan 1917'de kesilmekten öteye gitmedi. Yani yirminci yüzyıla girilirken Türkiye ile Amerika arasında ne büyük bir yakınlık ne de büyük bir hesap vardı. Asıl hikâye, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından başlayacaktı.

Missouri'nin Gelişi

5 Nisan 1946'da İstanbul'a, o güne kadar Boğaz'da görülmemiş büyüklükte bir savaş gemisi girdi: Amerikan donanmasının zırhlısı USS Missouri. Yedi ay önce Japonya'nın teslim belgeleri bu geminin güvertesinde imzalanmıştı; yani kelimenin tam anlamıyla, savaşı bitiren gemiydi.

Geliş gerekçesi ise beklenmedik biçimde kişiseldi. Gemi, Washington'da görevi başında ölen Türkiye Büyükelçisi Münir Ertegün'ün naaşını memleketine getiriyordu. Büyükelçi 1944'ün kasımında ölmüştü; naaşı savaş yüzünden bir buçuk yıl Amerika'da bekledi.

Karşılama, bir cenaze töreninin çok ötesine geçti. Sovyetler Birliği'nin savaş sonrasında Boğazlar üzerinde söz ve doğu sınırında toprak talep ettiği bir dönemde, Amerikan donanmasının en büyük zırhlısının İstanbul'a demirlemesi Türk kamuoyunda bir cenaze değil, bir teminat olarak okundu. Gemi dört gün kaldı ve bu dört gün boyunca ziyaretçi akınına uğradı; PTT, üzerinde zırhlının bulunduğu üç pulluk bir hatıra serisi bastı. Şehir bayram yerine döndü.

Bu sahnenin bir de yıllar sonra anlaşılan bir tarafı var. Naaşı getirilen büyükelçinin oğlu, o sırada Washington'da caz plakları toplayan genç bir adamdı. Adı Ahmet Ertegün'dü ve babasının tabutu Boğaz'a girdikten bir buçuk yıl sonra, 1947'nin ekiminde, bir ortağıyla birlikte küçük bir plak şirketi kurdu: Atlantic Records. Ray Charles'ı, Aretha Franklin'i, John Coltrane'i dünyaya duyuran şirket.

İttifakın Bedeli: Kunuri

Missouri bir jestti; asıl karar bir yıl sonra geldi. 1947'de açıklanan Truman Doktrini, Türkiye ve Yunanistan'a askerî ve ekonomik yardımı Amerikan dış politikasının resmî hattı hâline getirdi. İlk paket dört yüz milyon dolardı; üç yüz milyonu Yunanistan'a, yüz milyonu Türkiye'ye ayrılmıştı. Türkiye'ye ayrılan payın tamamı askerî nitelikteydi — askerî lojistik amaçlı karayolu yapımı da bu bütçedendi. Paket, Türkiye için ayrı bir ekonomik rahatlatma fonu içermiyordu. Bunu Marshall yardımı izledi ve akış hızlandı: 1950'lerin ortasına gelindiğinde Türkiye'ye giden toplam yardım bir milyar doları aşmış, yıllık üç yüz milyon dolar mertebesine oturmuştu; yalnızca 1950-54 mali yılları için kara, deniz ve hava kuvvetlerinin yeniden kurulmasına ayrılan tutar bir milyar dolardı.

Türk ordusu, o güne kadar ağırlıklı olarak Alman ve Fransız kökenli, savaştan yorgun bir envanterle idare ediyordu; bir on yıl içinde bu envanter baştan aşağı Amerikan malzemesiyle değişti.

Ama Türkiye'nin asıl istediği yardım değil, NATO'ya üyelikti. Ve üyelik ilk denemede verilmedi; ikincisinde de verilmedi. Türkiye 1948'de de, 1950'nin mayıs ve ağustos ayındaki başvurularında da geri çevrildi; ikincisinde kendisine tam üyelik yerine bir ortaklık statüsü önerildi.

İtirazın merkezinde İngiltere ve İskandinav ülkeleri vardı ve gerekçe açıktı. İngiltere, ittifakın adının ima ettiği coğrafyada kalmasını, Türkiye'nin ise kurulması düşünülen ayrı bir Orta Doğu komutanlığının altına girmesini istiyordu. Asıl endişe şuydu: Sovyet-Türk sınırını ortak savunma maddesinin kapsamına almak, Avrupa'nın savunma yükünü orantısız biçimde ağırlaştıracaktı.

Yani Türkiye'nin önündeki engel bir güvenilirlik sorunu değildi. Sınırının nerede olduğuydu.

Kararı değiştiren Kore oldu. 1950'de Türkiye, Birleşmiş Milletler kuvvetleri saflarında Kore'ye bir tugay gönderdi. O tugayın adını tarihe yazdıran yer, 27-29 Kasım 1950'de Kunuri'de verilen ağır

savunma muharebeleriydi; Türk birliği burada geri çekilen müttefik kuvvetlerin yan güvenliğini sağladı ve ağır kayıp verdi. Askerî kayıtlara geçen resmî çatışma zayiatı iki yüz on sekiz şehit, dört yüz elli beş yaralı ve doksan dört kayıptır; toplam yedi yüz altmış yedi. Literatürde bini aşan rakamlara da rastlanır; aradaki fark, kasım-aralık geri çekilmesinin tamamının ve çatışma dışı zayiatın — özellikle ağır donma vakalarının — bu sayıya katılmasından gelir.

Katılım protokolü 17 Ekim 1951'de Londra'da imzalandı; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayının ardından, 18 Şubat 1952'de Türkiye resmen NATO üyesi oldu.

Türkiye ittifaka girmekle, tarihinin en güçlü güvenlik garantisini kazandı; Sovyet tehdidinin en ağır olduğu yıllarda bu garantinin değeri soyut değildi. Ama aynı ittifak, ordunun bütün silah, mühimmat, yedek parça ve eğitim zincirini tek bir kaynağa bağladı. Standartlaşma bir ittifakın doğal gereğidir — aynı mermiyi, aynı silahı, aynı telsizi kullanmayan ordular birlikte savaşamaz. Ama standartlaşmanın öteki adı bağımlılıktır.

İşte hikâyedeki ilk iz budur: Sonraki her krizin — mektupların, ambargonun, vetoların — Türkiye'yi bu kadar sert vurabilmesinin sebebi, 1950'lerde kurulan bu tek kaynaklı yapıdır. Bir ambargo, ancak ambargoyu uygulayanın elinde tutabildiği bir kaynak varsa acıtır. Elli yılı aşkın bir süre boyunca, o kaynak vardı.

Ve o kaynağın ne kadar elde tutulduğu, ilk kez Kıbrıs'tan değil, çok daha uzaktan — Karayipler'den — görünecekti.

İkinci Bölüm — Çiğli'deki Füzesler: İttifakın İlk Çatlağı

İKİNCİ BÖLÜM

ÇİĞLİ'DEKİ FÜZELER

İTTİFAKIN İLK ÇATLAĞI

Çiğli'deki Jüpiter füzeleri: ittifakın ilk çatlağı

İzmir'in Üstündeki Şemsiye

28 Ekim 1959'da yürürlüğe giren bir anlaşmayla Türkiye, topraklarında Amerikan orta menzilli balistik füzelerinin konuşlandırılmasını kabul etti. Füzeslerin adı Jüpiter'di. Bir filo — on beş füze — İzmir yakınlarında beş ayrı mevziye dağıtıldı; merkez Çiğli'ydi. Birlik 1962 Mart'ında faal hâle geldi. Her füzenin başlığı megaton mertebesindeydi ve menzilleri Moskova'yı da içine alacak genişlikteydi.

Teknik olarak bakıldığında bunlar zaten yaşlanmakta olan silahlardı. Sıvı yakıtla çalışıyorlardı; ateşlenebilmeleri için önce yakıt doldurmak gerekiyordu ve bu işlem on beş dakika kadar sürüyordu. Açıkta, sabit mevzilerde ve neredeyse korumasız duruyorlardı. Yani ilk vuruşta kullanılabilecek kadar hızlı, ikinci vuruş için saklanabilecek kadar da korunaklı değillerdi. Amerikan donanmasının denizaltıdan atılan füzeleri devreye girmeye başladığında, Washington'da bu füzelerin askerî değeri çoktan tartışılır olmuştu.

Ama Türkiye için mesele hiçbir zaman yalnızca menzil değildi. Jüpiter'ler, ittifakın en ağır silahının Türk toprağında durduğunun ilanıydı. Sovyet sınırına en yakın NATO ülkesi, kendisini korumak için yalnızca bir imzaya değil, gözle görülür bir silaha da sahip olduğunu düşünüyordu.

Bir ayrıntı vardı ki, o günlerde çok az konuşuldu. Füzeleri Türk toprağındaydı ve devri de başlamıştı: İlk üç füzelik kısım Türk Hava Kuvvetleri'ne 1962 Ekim'inin sonunda teslim edildi — yani tam da Karayipler'de krizin sürdüğü günlerde. Ama başlıkların kurulması Amerikan personelinin denetimindeydi ve ateşleme kararı Türkiye'de değildi.

Bir silahın nerede durduğu, kime ait olduğunu söylemez. Onu ne zaman kullanacağına kim karar veriyorsa, silah onundur.

Karayipler'de Bir Pazarlık

Ekim 1962'de Amerikan keşif uçakları Küba'da Sovyet füze rampaları tespit etti. Sonraki on üç gün, Soğuk Savaş'ın nükleer savaşa en çok yaklaştığı gün olarak tarihe geçti.

Krizin ikinci haftasında Moskova'dan gelen mesaj açtı: Sovyetler Küba'daki füzeleri sökebilirdi — karşılığında Amerika Türkiye'deki füzeleri söksün. Öneri, Washington için hem çekici hem imkânsızdı. Çekiciydi, çünkü zaten sökülmesini istedikleri, askerî değeri düşmüş silahlardan söz ediliyordu. İmkânsızdı, çünkü açık bir takas, ittifakın bir üyesinin güvenliğinin pazarlık konusu yapılabildiği anlamına gelirdi; bunu kabul eden bir Amerika'nın NATO'da söyleyecek sözü kalmazdı.

Çözüm, ikisinin arasında bulundu. Amerika kamuoyu önünde takası reddetti. 27 Ekim 1962'de Başkan'ın kardeşi Robert Kennedy, Sovyet büyükelçisiyle özel bir görüşme yaptı ve Türkiye'deki füzelerin dört-beş ay içinde söküleceğini ilettiler — tek şartla: Bu, bir pazarlığın parçası olarak asla açıklanmayacaktı. Gizliliğin derecesini büyükelçiye kendi cümlesiyle tarif etti: Bunu Washington'da kendisi ve kardeşi dışında yalnızca birkaç kişi biliyordu.

Kriz çözüldü. Söküm Türkiye'de 15 Nisan 1963'te başladı, son füzenin çıkarılması yazı buldu; yerine Akdeniz'de devriye gezen Amerikan denizaltıları geçti — Polaris devriyesinin görünür kılınması, planın açıklanabilir yüzüydü.

Türkiye bu görüşmenin masasında değildi. Türk hükûmeti, kendi toprağındaki silahların bir başka kıtadaki krizin çözüm formülüne dönüştüğünü öğrendiğinde iş işten geçmişti.

Sonrasında olanlar ise, bu konuda en çok tekrarlanan yanlışlardan birini düzeltmeyi gerektiriyor. Yaygın anlatı, dönemin dışişleri bakanının sökülmeye kamuoyu önünde direndiğini söyler. Belgeler başka bir tablo gösteriyor: Türkiye füzelerin kalmasını istiyordu, ama Ankara sonunda sökümü kabul etti ve Feridun Cemal Erkin bunu 1963'ün ocak ayında meclise ve basına açıkladı. Gerekçesi bir pazarlık değildi: Jüpiter'lerin modası geçmişti, savunmasızdı; yerlerini alacak Polaris denizaltıları çok daha modern ve kesin bir caydırıcılık sağlayacaktı. Küba'daki gizli mutabakattan bahsedilmedi. Yani direnç kamuoyu önünde değil, kapalı kapılar ardında yaşandı; kamuoyuna anlatılan ise silahların eskidiği idi.

Gizli mutabakatın Amerikalı ve Sovyet taraflarınca açıkça kabul edilmesi ise 1989'u buldu — krizden yirmi yedi yıl sonrasında.

Sökülen Silah, Kalan İz

Türkiye askerî olarak neredeyse hiçbir kayıp yaşamadı. Jüpiter'ler eskimişti, savunmasızdı ve zaten sökülmeleri gündemdeydi; yerlerine gelen denizaltı devriyeleri, korunma açısından bakılırsa daha üstün bir çözümdü. Kâğıt üstünde Türkiye bu takastan kârlı bile çıktı.

Kaybedilen envanterde değildi. Kaybedilen bir varsayımdı. 1952'de ittifaka girerken kurulan denklem şuydu — güvenliğimizi ortak havuza koyarız, karşılığında o havuzun kararlarında söz sahibi oluruz. Ekim 1962, bu denklemin ikinci yarısının her koşulda geçerli olmadığını gösterdi. Bir kriz yeterince büyüdüğünde, müttefikin toprağındaki silah bir güvence olmaktan çıkıp bir pazarlık kalemine dönüşebiliyordu.

Bu iz, öncekinden farklı bir yere kazınmıştır: ordunun envanterine değil, karar verenlerin zihnine. Sonraki yarım yüzyıl boyunca Ankara'da alınan her tedarik kararının arkasında, çoğu zaman dile getirilmeyen bir soru duracaktı — *bu sistem, ona en çok ihtiyaç duyduğumuz gün de bizim olacak mı?* Nükleer çağın eşiğini kimin tuttuğu meselesini [Nükleer Eşik](#) ayrıca anlatıyor; buradaki mesele o eşiğin kendisi değil, eşiğin bir müttefikin toprağında durup kararının başka bir başkentte alınmasıdır.

Ve bu dersin ilk kez verildiği sırada Türkiye'nin başbakanı İsmet İnönü'ydü. Yirmi ay sonra, Washington'dan gelen bir zarfı açan da o olacaktı.

Üçüncü Bölüm — Birinci Mektup: 5 Haziran 1964

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ MEKTUP

5 HAZİRAN 1964

Birinci mektup: 5 Haziran 1964, Johnson'dan İnönü'ye

Adanın Kışı

1960'ta kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti üç yıl dayanabildi. 21 Aralık 1963'te başlayan çatışmalar kısa sürede yayıldı. 1964'ün başına gelindiğinde yirmi beş ila otuz bin Kıbrıslı Türk — toplumun yaklaşık dörtte biri — yüz üç karma köyü terk etmiş, adanın yüzölçümünün yalnızca yüzde üçüne denk gelen dar bölgelere sığınmıştı. Ada fiilen ikiye ayrıldı.

Türkiye için hukukî zemin belliydi. 1960 antlaşmaları, adanın anayasal düzeni bozulduğunda garantör devletlere müdahale hakkı tanıyordu. 1964 baharında Ankara bu hakkı kullanmaya hazırlanıyordu: Birlikler Mersin ve İskenderun'da teyakkuza geçmiş, plan yapılmıştı — Girne kıyılarına amfibi çıkarma, Lefkoşa civarına hava indirmesi.

Yalnız bir eksik vardı ve ileride önemli bir yeri olacak. Ordunun elinde yeterli çıkarma gemisi yoktu. Sivil şileplerin ve şehir hatları vapurlarının askerî sevkiyat için dönüştürülmesi çalışılıyordu. Bir ülkenin kendi kıyısının yüz kilometre ötesine asker çıkarmak için vapur tadil etmesi, on bir yıl sonra alınacak yerleşme kararının gerekçelerinden biriydi.

Zarf

5 Haziran 1964 günü Amerikan büyükelçisi, Başbakan İnönü'ye Başkan Johnson'dan bir mektup getirdi.

Mektubun iki cümlesi önemliydi. Birincisi hukukîydi ve bir madde numarası veriyordu: Temmuz 1947 tarihli anlaşmanın dördüncü maddesi gereği Türkiye, Amerikan askerî yardımını sağlandığı amaçlar dışında kullanmak için Amerika'nın rızasını almak zorundaydı — ve Kıbrıs'a bir çıkarma bu kapsamda değildi.

İkinci cümle hukukî değildi. Türkiye'nin, müttefiklerinin tam rızası ve bilgisi olmadan atacağı bir adım Sovyet müdahalesiyle sonuçlanırsa, NATO müttefiklerinin Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne karşı koruma yükümlülükleri bulunup bulunmadığını değerlendirme fırsatı olmadığı hatırlatılıyordu.

Birinci cümle, alınan silahın üzerinde bir şerh olduğunu söylüyordu. İkincisi, ittifakın kendisinin de şerhli olabileceğini.

Metin Washington'da Dışişleri Bakanı Dean Rusk ve ekibi tarafından kaleme alınmıştı. Dışişleri Bakan Yardımcısı George Ball, yıllar sonra mektup için "hayatımda gördüğüm en acımasız diplomatik nota" diyecekti. Ama Ankara'da okunan bir üslup meselesi değildi. Mektup, on iki yıllık ittifakın en temel varsayımını tek sayfada askıya alıyordu.

İnönü cevabını 13 Haziran 1964'te gönderdi. Johnson'ın metni dokuz yüz kelime civarındaydı; İnönü'nünki iki bin üç yüzü aşıyordu. Mektuptaki iddiaların her birine ayrı ayrı karşılık veren, uzun bir yazıydı.

Mektubun daha ilk cümleleri, krizle ilgili yerleşik anlatıyı tersine çeviriyordu. **Bilinenin aksine**, Türkiye çıkarma kararını Johnson'ın isteği üzerine çoktan ertelemişti. Yani mektup bir müdahaleyi durdurmadı; durdurulmuş bir müdahalenin gerekçesini tartışıyordu.

İnönü'nün asıl itirazı, Johnson'ın "önce bize danışmadınız" suçlamasıydı. Aralık 1963'ten beri dört kez müdahale ihtiyacı doğduğunu, her defasında Washington'ın haberdar edildiğini, hatta ilk krizde Amerika'nın "bu meselede taraf değilim" cevabını verdiğini sıraladı. Lahey'de Amerikan dışişleri bakanına böyle bir ihtimalde destek verilip verilmeyeceğini sorduklarını, cevap alamadıklarını yazdı.

Ama mesele NATO paragrafına gelince, tartışma bir usul meselesi olmaktan çıktı.

İnönü, Johnson'ın o cümlesinin ittifakın mahiyeti ve temel prensipleri bakımından iki ülke arasında büyük bir görüş farkı bulunduğu izlenimini verdiğini yazdı; bunun Türkiye için "büyük

bir teessür ve ciddi bir endişe kaynağı" olduğunu ekledi. Ardından, bir saldırıya uğrayan üyeye yardım yükümlülüğünün tartışmaya açılması hâlinde ittifakın temel direklerinin sarsılacağını anlattı: Diğer üyeler saldırıya uğrayanın haklı olup olmadığını müzakere etmeye başlarsa, beşinci maddenin manası kalmazdı.

Ve şu cümleyi kurdu:

"NATO'nun bünyesi, mütecavizin iddialarına kapılacak kadar zayıfsa, hakikaten tedaviye muhtaç demektir."

Yani İnönü savunma yapmadı. Teşhis koydu — ve teşhisi Türkiye'ye değil, ittifaka koydu.

Mektubun en sert yeri ise beklenmedik bir yerden gelir. Johnson, Fransa ile Almanya'nın düşmanlığı bırakmasını örnek göstermişti. İnönü'nün karşılığı kısadır: Türkiye o imtihanı kırk yıl önce, bütün Anadolu'yu yangın yerine çeviren bir savaşın ardından Yunanlılarla dostluk kurarak vermişti.

Ama mektubun tamamı bu tonda değildir — ve bu, hem "boyun eğdi" hem "meydan okudu" anlatılarını aynı anda yanırlar.

Aynı mektup, sonuna doğru bambaşka bir tonda ilerler. İnönü, Amerikan başkanının Türk milleti hakkındaki sözleri için teşekkür eder; George Ball'un Ankara ziyaretindeki "açık, faydalı ve ümit verici" görüşmelerden duyduğu memnuniyeti belirtir; Kıbrıs meselesini konuşmak üzere Amerika'ya gitmekten "bahtiyar" olacağını yazar. Hatta bir hazırlık ricası ekler: Johnson'ın konu hakkında oluşmuş düşünceleri varsa şimdiden bildirmesini, Washington'a hazırlıklı gitmek istediğini söyler. Takvim bile önerir — 20 Haziran'ı izleyen günlerde uygun görülecek bir tarihte.

Ve gitti. İnönü, Washington'da 22-26 Haziran 1964 tarihleri arasında bulundu.

Mektubun iki tonu yan yana durunca ortaya çıkan tablo, ikisinden de daha ilginçtir: Türkiye ittifakın temelinde bir kusur tespit ediyor, bunu yazılı olarak bildiriyor ve aynı sayfada randevu istiyor. Bu bir zayıflık değil, bir tercihtir — ilişkiyi kırmadan itiraz kaydı düşmek. Sonraki elli beş yılın bütün krizlerinde Ankara'nın tekrar tekrar deneyeceği yöntem de budur.

Sıralamanın Önemi

Popüler anlatının en sık tekrarlanan hatası burada; düzeltilince ortaya daha ilginç bir sonuç çıkıyor.

Türkiye'de bu krizden akılda kalan cümle, İnönü'nün Johnson'a verdiği cevap diye bilinir:

"Yeni şartlarda yeni bir dünya kurulur ve Türkiye de bu dünyada yerini bulur."

Bu söz mektuba verilmiş bir karşılık değildir. İnönü onu 16 Nisan 1964'te, yani zarf gelmeden yaklaşık yedi hafta önce, Amerikan Time dergisinin muhabirine söylemişti; cümlenin öncesinde müttefikler tutumlarını değiştirmezse Batı ittifakının yıkılabileceği uyarısı vardır. Söz aynı gün Türk gazetelerinde manşet oldu.

Sıralama, sözün anlamını değiştiriyor. Mektuptan sonra söylenmiş olsaydı bir karşılık olurdu — sert, tatmin edici, ama sonuçta bir tepki. Mektuptan önce söylendiği için başka bir anlam kazanıyor: Ankara'nın, ittifakın sınırlarını Washington ona o sınırları göstermeden önce görmeye başladığının kanıtı. Johnson'ın zarfı yeni bir fikir doğurmadı; Türkiye'de zaten kurulmuş bir cümleyi doğruladı.

Şerhin Keşfi

Çıkarma yapılmadı. Türkiye 1964'te adaya gitmedi; gidişi on yıl sonraya kaldı.

Ama mektubun asıl sonucu Kıbrıs'ta değil, Ankara'nın dış politika hesabında görüldü. Türkiye bundan sonra tek yönlü bir hizada durmayı bıraktı: Moskova ile ekonomik iş birliği görüşmeleri başladı; Birleşmiş Milletler'de bağlantısızlarla ve Arap ülkeleriyle ilişkiler ısındı.

Bu arayışın somut karşılığı 1967'de geldi. Başbakan Süleyman Demirel'in Sovyetler Birliği ziyareti, iki yüz milyon dolar mertebesinde bir kredi anlaşmasıyla sonuçlandı ve Türkiye'de ağır sanayinin temelini atan tesisler bu kredinin ürünü oldu: İskenderun Demir Çelik, Seydişehir Alüminyum, Aliağa Rafinerisi.

Bir mektubun sanayi tarihindeki ilk izi budur — ve ilginç olan şu ki bu iz, savunma sanayiinde değil, ona hammadde verecek olan ağır sanayide çıktı. Bu bir taraf değiştirme değildi — Türkiye NATO'da kaldı. Bu bir sigorta arayışydı.

Savunma sanayi tarafında ise henüz somut bir adım atılmadı. 1964'ün bıraktığı iz kâğıt üstündeydi: Bir silahı satın almakla, onu istediğin gün istediğin yerde kullanma hakkını satın almanın ayrı işler olduğunun keşfi. Bu keşif teknik bir ayrıntı gibi görünür, oysa savunma tedarikinin bütün mantığını değiştirir. O günden sonra Ankara'da imzalanan her sözleşmenin küçük puntolu maddeleri başka türlü okundu.

Bir silahı satın alabilirsin. Onu kullanma iznini satın alamazsın; o, her seferinde yeniden verilir.

Yalnız küçük puntoyu okumak onu değiştirmez. Deęiřtirmenin tek yolu, o maddeyi yazan tarafın yerine geçmektir — yani kendi silahını kendin yapmaktır. Bu cümlemin bir devlet politikasına dönüşmesi için on yıl daha ve çok daha ağır bir ders gerekecekti.

Dördüncü Bölüm — Hařař ve Kongre: Yardımın Siyasete Dönüşmesi

SSBülten

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAşHAş VE KONGRE

YARDIMIN SİYASETE DÖNÜşMESİ

Hařař ve Kongre: yardımın siyasete dönüşmesi

Bir Şehrin Adı

Adını doğrudan toprağında yetişen bir bitkiden alan nadir şehirlerden Afyon. Bu isim tesadüf değil. Anadolu'da haşaş yüzyıllardır ekilir; tohumu mutfağa, kapsülünden alınan afyon ise ilaē

sanayiine, özellikle ağır kesici üretimine gider. Türkiye, dünyanın yasal afyon üreticilerinden biriydi. 1960'ların sonunda geçimini doğrudan haşhaştan sağlayan yetmiş ila yüz bin çiftçi ailesi vardı. Yani yüz binlerce kişinin geçim kaynağı.

1960'ların sonunda Amerika'da eroin bağımlılığı büyük bir iç sorun hâline geldi. Amerikan narkotik bürosunun iddiası çarpıcıydı: Amerikan sokaklarına ulaşan kaçak eroinin yüzde sekseni, Türkiye'nin yasal haşhaş tarlalarından sızan afyona dayanıyordu. Amerika ekimin yasaklanmasını daha 1950'lerde, Menderes hükûmetinden resmen istemişti. Menderes reddetti ve karşı teklif yaptı: Finansman sağlanırsa ham afyonun işleneceği bir alkaloit fabrikası kurulabilirdi. Bu teklif, kendi ilaç sanayiinin çıkarına ters düştüğü için Amerikan tarafınca kabul edilmedi.

Sonraki on yıl bir pazarlık değil, kademeli bir azaltma oldu. Ekim yapılan il sayısı 1960'ta otuzken 1963'te yirmi beşe, 1965'te on dokuz, 1967'de on sekize indirildi. Yani Türkiye ekim alanını adım adım daraltıyordu; Washington'ın istediği ise daraltma değil, tamamen kaldırılmasıydı.

Haziran 1971'de Nihat Erim hükûmeti haşhaş ekimini tamamen yasakladı. Karşılığında Amerika, çiftçilerin alternatif ürüne geçişi ve ülkenin döviz kaybı için otuz beş milyon yedi yüz bin dolarlık bir hibe taahhüt etti. Bunun ancak on beş milyon doları ödendi; 1974'te yasak kalkınca kalanın aktarımı iptal edildi. Kaynaklarda dolaşan farklı rakamların sebebi budur — biri taahhüt edileni, diğeri ödeneni sayıyor.

Kararın nereden geldiği de belgelerde açıktır: Amerikan yönetimi 1969'da Türkiye'nin bütün haşhaş üretimini yasaklaması gerektiğine karar vermişti. Yani bu bir Türk tarım politikası değil, iki yıl boyunca yürütülmüş bir dış politika hedefiydi.

Yasak Türkiye'de büyük tepki gördü. Karar, bir tarım politikası olarak değil, dışarıdan dayatılmış bir kısıtlama olarak okundu — ve okunmasında haksız bir taraf yoktu, çünkü öyleydi.

Kongre Devreye Giriyor

1 Temmuz 1974'te Ecevit hükûmetinin Bakanlar Kurulu yasağı kaldıran kararnameyi kabul etti; ekim, altı il ve Konya'nın bir bölümüyle sınırlı tutulacaktı. Ama eski yöntemle dönülmedi: Kapsülün çizilip ham afyonun toplanması yerine, çizilmemiş kapsülün bütün hâlde işlenmesine dayanan ve kaçağa fırsat bırakmayan yöntemle — uluslararası literatürdeki adıyla haşhaş samanı yöntemine — geçildi. Kapsülü çizmek aynı yılın sonunda ayrı bir kararnameyle ayrıca yasaklandı; lisanslı üretici, hasadını yalnızca Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satabilecekti. Ecevit ayrıca Birleşmiş Milletler'den danışmanlık ve teknik destek isteyeceğini, önerilecek bütün denetim tedbirlerinin alınacağını açıkladı.

Teknik olarak bu, Amerika'nın istediği sonucu daha sağlam biçimde veren bir çözümdü. Siyasî olarak hiçbir işe yaramadı. Washington'da mesele artık afyon değil, geri adım atmanın kendisiydi.

11 Temmuz 1974'te Senato, Senatör Walter Mondale'in verdiği değişiklik önergesini 81'e karşı 8 oyla kabul etti: Başkan, Türkiye'nin afyonun kaçak pazara sızmasını önleyecek etkili tedbirleri aldığını belgeleyemezse, Ocak 1975'ten itibaren bütün Amerikan askerî ve ekonomik yardımı durdurulacaktı.

Buradaki asıl gelişme haşhaş değil. Asıl gelişme, Türkiye'ye giden askerî yardımın Amerikan iç siyasetinin sürekli bir aracına dönüşmesidir. O güne kadar yardım, Beyaz Saray'ın stratejik hesabına göre akan bir musluktu. Şimdi Kongre'nin elinde, seçmenine gösterilebilecek bir düğme hâline geliyordu.

Yasama organının bu ilişkiye müdahalesi yeni değildi elbette. Bir buçuk asır önce, 1830 antlaşmasının savaş gemisi yapımına dair gizli maddesini de Senato reddetmişti. Ama aradaki fark önemli: 1830'da Senato, henüz kurulmamış bir iş birliğini onaylamayı reddetmişti. 1974'te Kongre, yıllardır akan ve bir ordunun üzerine kurulduğu bir hattı kesmeyi oyluyordu. Birincisi hiç başlamamış bir işin engellenmesidir; ikincisi, işleyen bir hattın durdurulması.

Aynı yıllarda bu düğmeye basılmasını isteyen örgütlü bir çevre de olgunlaştı: Amerika'daki Rum ve Ermeni kökenli seçmen örgütleri, belirli seçim bölgelerinde etkili ve Kongre'de sesi güçlü bir hat kurmuştu. Türkiye'nin ise Washington'da buna benzer bir sesi yoktu; ilişkiyi askerlerin ve diplomatların yürüttüğü bir devlet-devlet ilişkisi sanmak, o yıllarda Ankara'nın en pahalıya mal olan alışkanlığıydı.

Dokuz Gün

Şimdi iki tarihi yan yana koyalım.

Senato, Türkiye'ye bütün yardımın kesilmesini 11 Temmuz 1974'te oyladı. Türkiye Kıbrıs'a 20 Temmuz 1974'te çıktı. Arada dokuz gün var.

Yani Amerikan Kongresi'nin Türkiye'ye yönelik yardım kesme mekanizması, Kıbrıs harekâtından dokuz gün önce, tamamen başka bir sebeple zaten kurulmuştu. Ağustos başında Temsilciler Meclisi de kendi metnini geçirdi ve o sırada Kıbrıs artık gündemdeydi.

Bunu görmek, ambargoyu doğru okumak için şart. Ambargo, bir kriz karşısında verilen ani bir tepki gibi anlatılır çoğu zaman. Oysa krizden önce iki yıl boyunca olgunlaşmış bir siyasî hazırlık vardı ve Kıbrıs o hazırlığa aradığı meşru gerekçeyi verdi. Bir ambargonun oluşması için

genellikle iki unsur gerekir: bir olay ve olaydan önce hazırlanmış bir zemin. İkincisi olmadan birincisi çoğu zaman bir kınama metniyle geçiştirilir.

Türkiye'nin altı ay sonra karşılaşacağı, bu iki parçanın birleşmesiydi.

Beşinci Bölüm — 5 Şubat 1975: Ambargo

BEŞİNCİ BÖLÜM

5 ŞUBAT 1975

A M B A R G O

5 Şubat 1975: silah ambargosu ve deponun dibi

Yaz

15 Temmuz 1974'te Yunanistan'daki cunta destekli bir darbe Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Makarios'u devirdi ve yerine adanın Yunanistan'a bağlanmasını savunan bir yönetim getirdi. Beş gün sonra, 20 Temmuz'da Türkiye garantör sıfatıyla adaya çıktı. 14-16 Ağustos'ta ikinci bir harekât yapıldı ve adanın kuzeyinde bugünkü hat oluştu; kontrol edilen alan adanın yüzde otuz altı ile otuz yedisi arasındaydı.

Harekâтта kullanılan araçların büyük bölümü Amerikan yapımıydı — kaçınılmazdı, çünkü envanterin neredeyse tamamı öyleydi. Kongre için gereken kanıt buydu: 1947 anlaşmasının rıza

şartı ihlal edilmişti.

Sonbahar boyunca Kongre ile Beyaz Saray arasında bir çekişme yaşandı. Kongre ambargo tasarısını 1974'ün son aylarında geçirdi; Başkan Ford, ikili ilişkileri koparmamak için kararı iki kez veto etti. Sonunda bulunan uzlaşma, Türkiye'ye Kıbrıs'ta diplomatik bir adım atması için mühlet veriyordu. 1974'ün sonunda iki ayrı düzenleme çıktı: Biri askerî yardımı aralık ayında sona erdirdi, diğeri silah ambargosunu başlattı.

Mühlet doldu, ilerleme olmadı. Ambargo, tasarıda yazılı son tarihte — 5 Şubat 1975'te — yürürlüğe girdi.

Deponun Dibi

Bir ambargonun ilk günü hiçbir şey olmaz. Uçaklar uçar, tanklar çalışır, gemiler denize açılır. Etki, deponun dibi görüldüğünde başlar.

Türkiye için o an birkaç ay içinde geldi. Kesilen yalnızca yeni silah teslimatı değildi; yedek parça, mühimmat, teknik destek ve eğitim de durdu. Modern bir hava kuvvetinin uçuş saati, elindeki uçak sayısı ile değil, o uçakların parça akışıyla ölçülür. Akış durunca hazır uçak sayısı düşmeye başladı.

Ortaya çıkan çözüm, savunma sanayii tarihinde bu kadar sade anlatılabilecek çok az sahneden biridir: Uçabilen bir uçağı uçurmaya devam edebilmek için, başka bir uçak sökülmeğe başlandı. Askerî literatürde bunun bir de adı vardır — kanibalizasyon. Türkçesi daha açıktır: Kendi envanterini yemek.

Ambargonun ilk günü hiçbir şey olmaz. Yıkım, deponun dibi görünmeye başlandığı gün başlar.

Ödemesi yapılmış, teslim alınamamış malzeme de vardı. Türkiye parasını vermişti; malzeme Amerika'daki depolarda bekliyordu. Tutarı yüz seksen milyon doları aşıyordu ve içindeki en kritik kalemler şunlardı: üretim hattından çıkmış dört F-4 savaş uçağı, denizaltı savunma harbi helikopterleri ve tank yedek parçaları.

Tasarrufun Dili

Bir ambargonun günlük hayattaki karşılığı, çoğu zaman haber olmayan kararlardan oluşur.

Uçuş saatleri kısıldı; bir pilotun yılda ne kadar uçtuğu, o pilotun kriz anında ne yapabileceğini belirleyen tek ölçüdür ve o ölçü düştü. Atış eğitimleri seyrekleştı, çünkü eğitimde harcanan her mermi yerine konamayacak bir mermiydi. Tatbikat takvimleri hafifledi. Bakım aralıkları uzatıldı, ömrünü doldurmuş parçalar bir süre daha kullanıldı. Bunların hiçbirı o gün manşet olmadı.

İkinci hamle tedarik yollarını çeşitlendirmektı. Türkiye aynı parçayı Avrupalı müttefiklerinden almayı denedi ve burada, hikâyenin başından beri dönüp duran maddeyle bir kez daha karşılaştı: Amerikan menşeli bir parçayı üçüncü bir ülkenin Türkiye'ye satabilmesi de Washington'ın yeniden ihracat iznine bağılıydı.

Üçüncü hamle en kalıcı olanıdır ve genellikle şirket tarihlerinin gölgesinde kalır: Ordunun kendi bakım merkezleri, bulunamayan parçaları tersine mühendislikle üretmeye başladı. Hava ikmal bakım merkezlerinde bir parçanın ölçüsü alınıp yerine benzeri yapıldı; tezgâh başında yapılan iş, bir sanayi politikası değil bir zorunluluktı. Ama Türkiye'de bir savunma parçasının yerlisinin yapılabileceğı fikrini ilk kez somut bir nesne hâline getiren yer, kurulacak şirketlerden önce burasıydı.

Bütün bunlar, ekonomisi zaten sıkışmış bir ülkede yaşandı. Aynı yıllar Türkiye için petrol krizinin, döviz darboğazının ve elektrik kesintilerinin yıllarıydı; ambargo, kaynak bulmanın en zor olduğı anda kaynak isteyen bir fatura olarak geldi. Yerleşme kararı bir refah döneminde değil, bir darboğazda alındı.

Türkiye'nin karşılığı Temmuz 1975'te geldi ve tetikleyicisi çok açtı: Temsilciler Meclisi, ambargonun kısmen gevşetilmesi önerisini reddetti; Türk hükûmeti kararını ertesi gün açıkladı. Ankara, Amerikan tesislerinin işleyişini düzenleyen 1969 tarihli savunma iş birliğı anlaşmasını tek taraflı olarak sona erdirdi ve doğrudan NATO savunmasına hizmet etmeyen bütün faaliyetleri durdurdu. 25 Temmuz 1975 tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesiyle tesisler millî denetime alındı ve NATO görevi dışındaki Amerikan faaliyeti durduruldu.

Kozun ağırlığı listede duruyordu. İncirlik ve Çiğli'nin yanında Sinop, Diyarbakır, Karamürsel ve Belbaşı da vardı — yani Amerika'nın Türkiye'deki dinleme, istihbarat ve erken uyarı radar tesislerinin tamamı. Bu tesisler Sovyetler Birliğı'nin güney sınırını izleyen gözlerdi. Binalara Türk bayrağı çekildi.

Türkiye'nin verdiği karşılık, bir silah alımını iptal etmek değildi. Müttefikini kör etmektı.

Çiğli adı bu sayfalarda ikinci kez geçiyor. On üç yıl önce oradaki füzelerin sökölmesine Türkiye'ye sorulmadan karar verilmişti; şimdi aynı yerdeki Amerikan faaliyetini Türkiye durduruyordu. Aradaki fark, ilkinde kararın başka bir masada alınmış olmasıdır.

Bu, Türkiye'nin elindeki tek gerçek kozdu ve kullanıldı. Ambargo bir tarafı vurdu; karşılık öbür tarafın istihbarat ve konuşlanma düzenini vurdu. İkisi de kaybetti.

Üç Buçuk Yıl

Ambargo kademeli biçimde gevşedi. Kongre'nin verdiği tek erken taviz, Türkiye'nin parasını çoktan ödediği uçak malzemesinin 1975 yazında teslim edilmesi oldu — yani ambargonun ilk deliği, yeni bir satış değil, eski bir borcun ödenmesiydi. Tam kaldırılması 1978'i buldu: Senato 25 Temmuz'da, Meclis 1 Ağustos'ta oy verdi; Carter yasayı imzaladı ama fiilî askı yasadaki bir şart yüzünden bir ay daha sürdü — kaldırmanın yürürlüğe girmesi Türkiye'nin Kıbrıs'ta iyi niyetli davrandığının başkanlıkça belgelenmesine bağlanmıştı. Belge 26 Eylül 1978'de imzalandı.

İlişkiyi yeniden düzenleyen Savunma ve Ekonomik İş Birliği Anlaşması ise 29 Mart 1980'de imzalandı; 1969'da kurulan ve 1975'te Türkiye'nin feshettiği düzenin yerini o aldı.

Üç buçuk yıl, bir devletin ömründe kısa bir süredir. Ama bu üç buçuk yıl, Türkiye'nin savunma tedariki hakkında elli yıldır bildiği bütün varsayımları tek seferde sınadı ve bir tanesini kesin biçimde gösterdi: Müttefikinden aldığı silah, kriz anında senin silahın olmayabilir.

İşte hikâyenin en derin izi budur. Öncekiler zihne ve kâğıda kazınmıştı; bu, envantere kazındı. Ve bu kez sonuç bir dış politika ayarlaması değil, bir sanayi kararı oldu.

Yalnız o kararın meyvesi, çoğu kez anlatıldığı gibi ertesi sabah toplanmadı.

Altıncı Bölüm — Boşluktan Doğanlar: İlk Yerleşme Dalgası

ALTINCI BÖLÜM

BOŞLUKTAN DOĞANLAR

İLK YERLİLEŞME DALGASI

Boşluktan doğanlar: ilk yerleşme dalgası ve telsiz

Neden Önce Telsiz?

Ambargonun en çok konuşulan sonucu uçaklardır. Oysa krizin en can yakıcı eksiği çok daha sade bir cihazdı: telsiz.

Sebebi iki katmanlı ve ikincisi genellikle atlanır.

Birincisi tedarik. Bir ordunun muharebe gücü, birliklerin birbiriyle iletişimine bağlıdır ve telsiz sarf malzemesi gibi tükenir; arızalanır, kaybolur, yenisi gerekir. Ambargo bu akışı kesince ortaya çıkan boşluk hem acildi hem de — burası önemli — Türkiye'nin o günkü imkânlarıyla doldurulabilir görünüyordu.

Bir jet motoru fabrikası kurmak on yılların ve devasa sermayenin işidir. Bir elektronik atölyesi kurmak, üniversiteden yeni çıkmış mühendislerle ve ölçülü bir bütçeyle başlanabilecek bir iştir.

İkincisi ve daha ağırı: Telsiz, ambargodan önce zaten bir kez çökmüştü.

1974 harekâtında kullanılan haberleşme cihazları Amerikan menşeliydi ve kripto düzenleri de öyleydi. Harekât sırasında karşı tarafın Türk telsiz muhaberesine sızdığı, dinlediği ve sahte komut verdiği aktarılır.

Ve 21 Temmuz 1974'te, harekâtın ikinci gününde, Baf açıklarında TCG Kocatepe muhribi kendi hava kuvvetlerinin uçakları tarafından Yunan gemisi sanılarak batırıldı. Elli dört denizci şehit oldu. Olayın sebepleri arasında tanıma-tanımlama hatası, hava-deniz koordinasyonundaki aksaklıklar ve muhaberedeki karışıklık birlikte anılır; hangisinin ne kadar pay taşıdığı bugün hâlâ tartışılır.

Ama Ankara'nın çıkardığı sonuç, payların dağılımından bağımsızdı: Bir haberleşme sisteminin şifresini senin için başkası yapıyorsa, o sistem savaşta senin değildir.

Böylece telsiz, ambargonun kestiği bir kalem olmanın ötesinde bir anlam kazandı. Kesilse de sorun olacaktı, kesilmese de sorundu.

1975'in kasımında ASELSAN bu boşluğa kuruldu. Kurucusu, 1974 harekâtından sonra toplanan halk bağışlarıyla oluşan Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'ydı — on iki yıl sonra öteki kuvvet vakıflarıyla birleşip bugünkü adını alacaktı. İlk ürünü telsizdi.

Sonraki on üç yılda aynı mantıkla başka şirketler geldi: 1981'de Kayseri'de askerî pil ve batarya için Aspilsan, 1982'de yazılım ve simülasyonda HAVELSAN, 1988'de roket ve mühimmatta Roketsan. Üçü de aynı vakıf yapısının şirketleriydi. 7 Kasım 1985'te ise işin kurumsal omurgası kuruldu: 3238 sayılı Savunma Sanayii Müsteşarlığının Kurulması ve Savunma Sanayii Destekleme Fonu Hakkında Kanun. Adından da anlaşılacağı gibi kanun iki iş yapıyordu — savunma sanayiini tek elden planlayan bir müsteşarlık kurmak ve onu besleyecek ayrı bir fon tanımlamak.

Kanunun on ikinci maddesi, bu hikâyenin en az konuşulan ama en belirleyici ayrıntısını taşır: fonun gelir kalemleri. Bütçeden ayrılan pay bir yana, fon; alkollü içki ve tütün ürünlerinden alınan ek vergilerle, akaryakıttan Bakanlar Kurulu'nun belirleyeceği orana kadar yapılacak kesintiyle, millî piyango ve şans oyunlarından gelen payla, bedelli askerlik gelirleriyle ve silahlı kuvvetleri güçlendirme vakıflarından yapılan aktarımlarla besleniyordu.

Yani yerleşme, bir bütçe tartışmasının insafına bırakılmadı; kendi geliri olan bir yapıya bağlandı. Hikâyedeki dönüm noktası budur: Yerleşmenin bir hamaset değil, bütçesi ve takvimi olan bir program hâline gelmesi.

Dürüst Kısım

Şimdi anlatının genellikle atladığı yeri söyleyelim.

Bu şirketler ertesi gün kabiliyet üretmedi. İlk yıllarda yapılan işin önemli bölümü, dışarıdan alınan tasarımın lisansla üretilmesi, montajı ve zamanla parça parça yerleştirilmesi idi. Bir cihazın kutusunu, kablosunu, gövdesini yapmakla; içindeki kritik bileşeni ve onu çalıştıran yazılımı yapmak arasında yıllar vardır.

Bu mesafenin tam ölçüsü ASELSAN'ın kendi telsiz ailelerinde görülebilir. 1980'de üretilen ilk telsizler Hollandalı Philips'in lisansı ile yapıyordu. Dışarıdan lisans almayan, bütünüyle şirketin kendi mühendislerinin tasarımı olan ilk telsiz ailesinin orduya teslim edilmeye başlanması ise 1996'yı buldu.

On altı yıl. Kutuyu yapmakla içindekini yapmak arasındaki mesafe bu.

İkinci bir dürüstlük notu da nedensellik üzerine — ve burada, dengenin fazla ileri götürüldüğü bir nokta var.

"ASELSAN yalnızca ambargonun ürünü değildir" demek isterdik ve bunun bir kısmı doğrudur: 1970'lerde elektronik dünyada baştan aşağı değişiyordu. Transistör ve tümeleşik devre, on yıl önce bir devlet laboratuvarı gerektiren işleri orta ölçekli bir atölyenin kapasitesine indirmişti. Aynı yıllarda Türkiye'nin teknik üniversiteleri ilk kalabalık mühendis kuşaklarını veriyordu. Bu iki durum gerçektir ve işi mümkün kıldı.

Ama şirketin kuruluş gerekçesine bakıldığında ortada genel bir modernleşme programı yoktur. Sebep dar, somut ve operasyoneldir: Bir harekâta haberleşme çökmüştür ve hemen ardından tedarik kesilmiştir. Elimizde, kuruluştan önce yürütülmüş kapsamlı bir hazırlık programına dair bir kayıt da yok.

Yani doğru cümle şudur: Ambargo ve onu önceleyen harekât deneyimi, hazır bekleyen bir imkânı devreye sokmadı; o imkânın kullanılmasını zorunlu kıldı. Elektronikteki dünya dönüşümü olmasaydı bu iş yapılamazdı; kriz olmasaydı da o yıllarda yapılmayabilirdi.

Ambargo 1975'te başladı. ASELSAN'ın sırt telsizi ve tank telsizi üretiminin başlayıp ilk teslimatın yapılması 1980'i buldu; el telsizi ertesi yıl, ilk ihracat 1983'te geldi. Ürünlerin Türk ordusunun envanterinde belirleyici ağırlığa ulaşması ise 1990'ları buldu.

Boşluğun Şekli

Tez ilk kez burada çıplak hâliyle görünür.

Ambargo her alanda aynı boşluğu açtı — uçakta da, motorda da, elektronikte de, mühimmatta da. Ama Türkiye o boşlukların yalnızca bazılarını girebildi. Elektroniğe ve mühimmata girdi;

uçuğa kısmen girdi; motora ve havacılık malzeme biliminin derinlerine giremedi.

Farkı yaratan, ambargonun şiddeti değildi; hepsine aynı şiddetle vurmuştu. Farkı yaratan, o işin giriş bedeliydi: gereken sermaye, gereken tesis, gereken insan ve gereken zaman. Ambargo hangi ihtiyacın doğacağını belirledi. Hangisinin karşılanabileceğini, Türkiye'nin o tarihteki sanayi ve eğitim birikimi belirledi.

Bugünkü kabiliyet haritasının neden bu şekilde olduğunu soranların cevabı buradadır. O harita ambargonun değil, ambargo ile birikimin kesiştiği yerin haritasıdır.

Yedinci Bölüm — F-16 Paradoksu: En Büyük Sıçrama, En Derin Bağımlılık

YEDİNCİ BÖLÜM

F-16 PARADOKSU

EN BÜYÜK SIÇRAMA, EN DERİN BAĞIMLILIK

F-16 paradoksu: Mürted hattı — en büyük sıçrama, en derin bağımlılık

Mürted'de Bir Fabrika

Ambargonun kalkması, ambargonun etkisinin kalkması değildi. 1978'de akış yeniden başladı, 1980'de imzalanan anlaşmayla çerçeve yeniden kuruldu; ama üç buçuk yıl boyunca ertelenen

bakım, kısılan uçuş saati ve alınamayan uçak filoyu olduğu yerde bırakmıştı. Ambargo biterken Türkiye bir krizden çıkmıştı; önündeki iş, kaybedilen yılları kapatmaktı.

1980'lerin başında Türk Hava Kuvvetleri'nin envanteri yorgundu ve ambargonun izini hâlâ taşıyordu. Yeni nesil bir savaş uçağına ihtiyaç vardı. Seçim F-16'dan yana yapıldı — ama asıl karar uçağın kendisi değil, nasıl alınacağıydı.

Türkiye uçağı hazır satın almak yerine ortak üretimi şart koştu. Eylül 1983'te yüz altmış uçaklık ilk program açıklandı; ertesi yıl Ankara yakınlarındaki Mürted'de, uçağın üreticisi General Dynamics ile kurulan ortak şirketle bir montaj ve üretim hattı kuruldu. TUSAŞ Havacılık ve Uzay Sanayii A.Ş. — kısaca TAI — bu iş için, Türk ve Amerikan ortaklığıyla ve yirmi beş yıllığına doğdu. Süre dolmadan bitti: 2005'te yabancı hisseler Türk ortaklarca satın alındı ve şirket yeniden yapılandırıldı.

Şartın detayı, işin ruhunu gösterir: Siparişin yalnızca ilk sekiz uçağı Amerika'da yapılacaktı; kalanı Mürted'de. İlk Türkiye'de üretilen F-16, 20 Ekim 1987'de havalandı. Programların adı Öncel'di. Öncel I, 1987-1995 arasında yüz altmış uçağı kapsadı — ilk sekizi Amerika'da, yüz elli ikisi Mürted'de. Öncel II ise 1998-1999'da seksen uçak daha üretti ve bunların tamamı Türkiye'de yapıldı. İki parti toplamı iki yüz kırk.

Bir ayrıntı daha var ve genellikle hiç anılmaz: Aynı hat, 1990'larda Mısır Hava Kuvvetleri için de kırk altı uçak monte etti. Yani Mürted yalnızca Türkiye'nin fabrikası değil, bölgesel bir üretim merkezi hâline gelmişti.

Motor tarafında da benzer bir ortaklık kuruldu. 1985'te TUSAŞ (%50,5), Amerikalı General Electric (%46,2) ve iki Türk vakfının — Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı ile Türk Hava Kurumu Vakfı, toplam %3,3 — ortaklığıyla TEİ — TUSAŞ Motor Sanayii — kuruldu; 1987'de Eskişehir'de çalışmaya başladı. İş, F-16'ya güç veren F110 turbofan motorun son montajını yapmak, bazı parçalarını yurt içinde üretmek ve testlerini gerçekleştirmektir.

"Son montaj." Bundan sonrasının habercisi bu iki kelimededir: Motoru kurmak ile motoru yapmak aynı iş değildir.

Bu programın Türkiye'ye kazandırdıklarını küçümsemek mümkün değil. Havacılık üretimi, tek başına bir tezgâh meselesi değildir; kalite sistemi, ölçüm kültürü, tedarikçi ağı, sertifikasyon disiplini ve hepsinden önemlisi binlerce mühendisin yetiştiği bir okuldur. Türkiye'nin bugün kendi uçağını tasarlayabiliyor olmasının kökü, tasarım bürolarında değil, o montaj hattında işe başlayan kuşaktadır.

Aynı Hattın Öteki Yüzü

Ve aynı program, Türkiye'yi tarihinin en derin tek kaynak bağımlılığına soktu.

Uçağı üretmek, ona sahip olmak demek değildi. Uçuş kontrol yazılımının kaynak kodları, görev bilgisayarının mimarisi, radar ve elektronik harp yazılımının değiştirilme yetkisi ve motorun kendisi Türkiye'de değildi. Bunun pratikteki anlamı şudur: Uçağa yeni bir füze entegre etmek isteyen taraf, kendi ürettiği uçağın yazılımına dokunmak için başka bir başkentin iznini beklemek zorundadır.

MÜRTED HATTININ BİLANÇOSU

Kazandırdığı	Havacılık üretim kültürü, kalite ve sertifikasyon disiplini, tedarikçi ekosistemi, binlerce deneyimli mühendis, motor parçası üretim yetkinliği
Bağladığı	Uçuş kontrol ve görev yazılımı kaynak kodları, silah entegrasyon izni, radar/elektronik harp yazılımı, modernizasyon takvimi, motorun tamamı

Türkiye bu kısıtı yıllarca fiilen yaşadı ve çözümün seyri, bu hikâyenin en ince derslerinden birini veriyor.

2011'in ekiminde Washington, Türkiye'nin kendi ürettiği aviyonik ve silahları entegre edebilmesi için F-16 yazılımının — ateş kontrol ve uçuş sistemi katmanlarının — kaynak koduna dair bilgiyi paylaşmayı ilke olarak kabul etti. Kapı, en azından aralanmıştı.

Türkiye yine de kendi yazılımını yazmaya karar verdi. 6 Mart 2012'de millî aviyonik ve silah entegrasyonu için bir sözleşme imzalandı; hedef, otuz beş uçakta millî görev bilgisayarı ve millî uçuş yazılımıydı. On yeni aviyonik sistem geliştirildi, kırktan fazla mevcut cihaz bu bilgisayara bağlandı. İlk modernize edilen uçaklar 2023'te teslim edildi.

İzin verilmişti; program yine de yürüdü. Sebebi tek cümleyle söylenebilir — verilebilen izin geri de alınabilir. Türkiye'nin bu programdan istediği erişim değil, erişime muhtaç olmamaktı.

Türkiye uçak yapmayı Mürted'de öğrendi. Aynı yerde, uçağın kime ait olduğunu da öğrendi.

İki Gerçek

F-16 programı Türk savunma sanayiinin gelmiş geçmiş en büyük teknoloji sıçramasıdır; onsuz bugünkü havacılık sanayii olamazdı. Aynı program, Türkiye'nin hava gücünü otuz yıl boyunca tek bir tedarikçinin kararına bağlamıştır; 2019'da yaşanacak krizin bu kadar sarsıcı olmasının sebebi de budur.

Bu iki cümle birbirini yanlışlamaz; birlikte olgunun kendisidir. Bağımlılıktan çıkmanın yolu çoğu zaman daha derin bir bağımlılığın içinden geçer. Sıçrama ile bağın aynı sözleşmeden çıkması bir çelişki değil, teknoloji transferinin doğasıdır.

Bu paradoks anlaşılmadan, sonraki otuz yılın hiçbir kararı — ne KAAN, ne millî motor ısrarı, ne de yazılım bağımsızlığı takıntısı — doğru okunamaz.

Sekizinci Bölüm — Bir Koyup Üç Almak: Körfez ve İkinci El Envanter

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BİR KOYUP ÜÇ ALMAK

KÖRFEZ VE İKİNCİ EL ENVANTER

Bir koyup üç almak: Körfez ve bedavaya gelen ikinci el envanter

Bir Hesap

Ağustos 1990'da Irak Kuveyt'i işgal ettiğinde Türkiye kendini bir kez daha sınırında bir savaşın yanında buldu. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın tercihi nettir: Türkiye koalisyonun yanında aktif taraf olmalı, karşılığında bölgesel ve ekonomik kazanç elde etmelidir.

Bu hesap, Türkiye'de tek bir cümleyle hatırlanır: "Bir koyup üç alacağız." Cümlenin Özal'a ait olduğu neredeyse herkesçe bilinir — ve dayanağı sanıldığı kadar sağlam değildir. Dönemin Devlet Bakanı Işın Çelebi, sözün Özal tarafından hiç söylenmediğini, basının bir temenniden manşet ürettiğini defalarca anlatmıştır; eski Maliye Bakanı Ekrem Pakdemirli de ifadenin asılsız olduğunu belirtmiştir.

Cümle burada Özal'ın ağzına konmuyor; dönemin hesabını bundan daha iyi özetleyen bir ifade bulunmadığı için, hesabın adı olarak duruyor.

Uygulama hızlı oldu. Irak petrolünü taşıyan boru hattı, Birleşmiş Milletler'in ambargo kararının hemen ardından, 8 Ağustos 1990'da kapatıldı. Meclis, 5 Eylül 1990'da yabancı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesine izin veren kararı kabul etti; oylamaya katılan üç yüz yetmiş üç üyenin iki yüz on altısı kabul, yüz elli biri ret oyu verdi.

Savaştan sonra kuzey Irak'a yönelik hava gücü konuşlanması da Türkiye'den yürütüldü; ilgili görev kuvveti Nisan 1991'de İncirlik'e yerleşti.

Kararın Türkiye içindeki maliyeti yalnızca ekonomik olmadı. Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay 3 Aralık 1990'da görevinden istifa etti. Dilekçesi tek cümleydi:

"İnandığım prensiplerle ve devlet anlayışımla hizmete devamı mümkün göremediğim için istifa ediyorum."

Cümlenin arkasında ne olduğunu yıllar sonra anılarında yazdı: Türkiye'nin bir oldu-bittiyle, plansız ve hazırlıksız biçimde savaşa sürüklenmesini engellemenin tek yolunu istifada görmüştü.

Bir genelkurmay başkanının savaş arifesinde istifası, Türk siyasî tarihinde ender bir olaydır ve o dönemin karar mekanizması hakkında bir tartışmanın da başlangıcı oldu.

Ekonomik bilanço ise, bölümün adını taşıyan cümleyi doğrudan sınar — ve cevabı sanıldığı kadar net değildir.

Türkiye'de yaygın olarak aktarılan rakam kırk milyar dolardır. Ama bu rakam fiilî zararı değil, kapanan boru hattının ve kesilen ticaretin yıllar içinde getirebileceği tahminî kazancı, yani kaybedilmiş potansiyeli sayar. Dönemin dış ticaret istatistiklerine bakan bağımsız hesaplar ise doğrudan ve fiilî zararı iki ila üç milyar dolar civarında bulur. Elde edilen doğrudan destek de birkaç milyar dolar mertebesindeydi.

Yani somut defter aşağı yukarı başa baş kapanıyor; kırk milyarlık rakam ise siyasî literatürün ürünü. İki hesabı birbirine karıştırmamak gerekir.

Kesin olan şudur: Bir koyup üç almak diye özetlenen kazanç gerçekleşmedi. Ama asıl mesele zaten para değil.

Bedavaya Gelen Tank

Soğuk Savaş'ın bitişiyle birlikte Avrupa'da konuşlu Amerikan ve Batı Avrupa kuvvetleri küçüldü ve elde devasa miktarda kullanılmış ama sağlam askerî malzeme kaldı: tanklar, zırhlı personel taşıyıcılar, top ve obüsler, savaş uçakları. Avrupa'daki konvansiyonel kuvvetleri sınırlayan antlaşmanın da etkisiyle bu malzemenin önemli bölümü, ittifakın güney kanadındaki ülkelere devredildi. Türkiye bu devirlerin en büyük alıcılarından biri oldu ve envanterine binlerce araçlık bir yığın girdi.

Ölçek soyut değil. İki bağımsız derlemenin rakamları yan yana konduğunda, 1990'ların ilk yarısında Türkiye'ye devredilen envanter şöyle görünür:

DEVRALINAN İKİNCİ EL ENVANTER, 1991-93

Kaynak	Sistem	Adet
ABD — fazla savunma malzemesi ve AKKA devri	M60A1/A3 ana muharebe tankı	1.509
	M113A2 zırhlı personel taşıyıcı	489
	M110 203 mm obüs	147
	F-4E savaş uçağı	29
	AH-1 saldırı helikopteri	28
Almanya — Bundeswehr fazlası	Leopard 1 tankı	170
	M113 zırhlı personel taşıyıcı	537
	M110 203 mm obüs	131
	RF-4 keşif uçağı	46
Almanya — eski Doğu Alman ordusu stokları	BTR-60 zırhlı personel taşıyıcı	300
	ZU-23 uçaksavar	306
	RM-70 çoklu roketatar	158
	Kaleşnikof piyade tüfeğı	303.934

ABD kalemleri: Human Rights Watch Arms Project, Kasım 1995 — rapor bu rakamları kendi ifadesiyle "görünüşe göre" kaydıyla verir. Almanya kalemleri: Otfried Nassauer, BITS, 31 Aralık 1993 kesitiyle "Materialhilfe III" paketi. Almanya'nın 1980'lerde devrettiğı daha erken Leopard 1 partisi bu tablonun dışındadır.

Yalnız bu akış ne tek yönlüydü ne de kesintisiz. Aynı yıllarda Avrupalı tedarikçiler de zaman zaman, çoğunlukla insan hakları gerekçesiyle, sevkiyatı askıya aldı: Almanya, silahların güneydoğudaki harekâtlarda kullanıldığı iddiaları üzerine sevkiyatı 1992'nin martında dondurdu

— ve tank sevkiyatının buna rağmen sürdüğü ortaya çıkınca Savunma Bakanı Gerhard Stoltenberg istifa etti. Kısıt mekanizması Washington'a özgü değildi — orada daha sert vurmasının sebebi mekanizmanın kendisi değil, envanterin ağırlığıydı.

Kısa vadede bu devirler bir hediye idi. Türkiye, o yıllarda yürüttüğü yoğun terörle mücadele harekâtının araç ihtiyacını neredeyse bedavaya karşıladı.

Uzun vadede ise, tam da yerli sanayinin ilk ürünlerini envantere sokmaya çalıştığı yıllarda, o sanayinin önüne dünyanın en güçlü rakibi çıkmış oldu: sıfır maliyetli ikinci el.

Bir ordu, elinde bin beş yüz bedava tank varken kendi tankını geliştirme programına bütçe ayırmakta zorlanır. Bir savunma sanayii, ilk müşterisi olan ordunun ihtiyacı başıyla karşılandığında ölçek ekonomisine ulaşamaz. Türkiye'nin kendi ana muharebe tankı, kendi zırhlı araç ailesi ve kendi topçu sistemleri konusundaki programlarının neden 2000'leri bulduğu sorusunun cevabında, bu dönemin payı sanıldığından büyüktür.

Bir sanayiye ambargo kadar yavaşlatan tek etken vardır: bedavaya gelen ikinci el.

Tezin Öteki Yarı

Tezin en kolay atlanan yarısı burada.

Ambargo yerleşmeyi tetikler, evet. Ama tetiklediği hamlenin büyümesi için ambargonun sürmesi ya da en azından alternatifin bulunmaması gerekir. Tedarik 1975'te kesildi; 1978'de yeniden açıldı; 1990'ların başında ise alternatif hiç olmadığı kadar bollaştı — hem de bedava. İlk yerleşme dalgasının neden yavaş ilerlediğini yalnızca teknik zorluklarla açıklamak eksik kalır. Bir kısmı, o yıllarda yerli üretmenin ekonomik olarak akılcı olmamasıydı.

Ve bu, bir suçlama değil. Terörle mücadelenin en ağır yıllarında, bugün ihtiyaç duyulan aracı on yıl sonra teslim edecek bir programı beklemek yerine hemen elde edileni almak, o günün şartlarında savunulabilir bir karardır. Ama bedeli vardır ve bedeli iz olarak kalmıştır.

Tedarikin bir kez daha kesilmesi gerekecekti. Bu kez uçakta değil, helikopterde.

Dokuzuncu Bölüm — Kongre'nin Vetosu: Engellenen Helikopter ve ATAK

DOKUZUNCU BÖLÜM

KONGRE'NİN VETOSU

ENGELLENEN HELİKOPTER VE ATAK

Kongre'nin vetosu: engellenen helikopter ve ATAK

İhtiyaç

1990'lar boyunca Türkiye'nin en acil ihtiyaçlarından biri saldırı helikopteri idi. Dağlık arazide, gece, hızlı ateş desteği sağlayabilen bir platform; o yılların harekât şartlarında doğrudan hayat kurtaran bir kabiliyetti. Türkiye'nin elindeki saldırı helikopterlerinin bir bölümü, önceki bölümün konusu olan devirlerle gelmişti: 1992-93'te devredilen yirmi sekiz AH-1. Yani bu kabiliyette de başlangıç noktası bağıştı. Türkiye o helikopterleri yıpranana kadar kullandı ve yenisini almak için başvurdu.

Başvuru Kongre'de takıldı. Gerekçe insan haklarıydı ve dayanağı da vardı: Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın Kongre talebiyle hazırlayıp 1 Haziran 1995'te sunduğu rapor, Türk envanterinin büyük bölümünü oluşturan Amerikan menşeli malzemenin, insan hakları ihlallerinin yaşandığı harekâtlarda kullanıldığını tespit ediyordu; raporda saldırı helikopterleri de anılıyordu. Bu, Amerikan silahlarının güneydoğuda kullanıldığını resmen kabul eden ilk devlet belgesiydi.

Ama mekanizmanın işleyişi, "engellendi" kelimesinin anlattığından farklıydı ve farkı görmek önemli. 1996'da Türkiye, terörle mücadele için acilen on adet AH-1W SuperCobra almak istedi. Satış resmen reddedilmedi; yönetim prensipte onay bile verdi. Ama Kongre'deki insan hakları tartışması ve örgütlü lobi kampanyaları dosyayı aylarca askıda tuttu. Beklemekten ve siyasî yıpranmadan usanan Türkiye, aynı yılın aralık ayında süreci iptal ettiğini kendisi duyurdu. Aynı yıllarda bir helikopter ortak üretim projesi de benzer eleştiriler sonrasında yürümedi.

2000'de, Türkiye kendi programının ihalesini sonuçlandırmak üzereyken, Kongre'nin iki kanadından toplam elliye aşkın üye yönetime mektup yazıp saldırı helikopteri ihracat lisanslarının verilmemesini istedi.

Türkiye ihtiyaç duyduğu sayıya hiçbir zaman ulaşamadı.

Bu, 1975'ten farklı bir mekanizmaydı. 1975'te resmî bir ambargo vardı: açık, ilan edilmiş, süreli. 1990'larda ilan edilmiş bir karar yoktu. Yalnızca her talebin belirsiz bir süre beklemesi, bazılarının hiç sonuçlanmaması, bazılarında ise alıcının kendi kendine çekilmesi vardı. İkincisi birincisinden daha az acıtır ama daha çok yıpratır, çünkü ne zaman biteceği bilinmez ve buna göre plan yapılamaz.

Bir ambargonun en verimli hâli, ilan edilmesine gerek kalmayanıdır.

İki Kere Kurulan Program

Türkiye 1996'da kendi saldırı helikopterini edinmek için bir program başlattı. Ölçek büyüktü — yüz kırk beş helikopter konuşuluyordu — ve şartlar açıktı: teknoloji transferi, Türkiye'de üretim, millî görev bilgisayarı ve ona dokunmayı mümkün kılacak kaynak kodu.

Dünyanın bütün büyük üreticileri masadaydı: iki Amerikan tasarımı, bir Rus, bir Fransız-Alman ve bir İtalyan. Temmuz 2000'de kazanan açıklandı: Bell Helicopter Textron'un AH-1Z King Cobra'sı. Görüşmeler başladı.

Üç yıl kadar sonra iş, başladığı yerden geri döndü. Üretici, teklifinde verdiği bazı taahhütleri geri çekti ve Türkiye'nin üreteceği millî donanımın helikoptere entegre edilmesine izin verilmeyeceğini bildirdi. Açmayı reddettiği iki kalem vardı ve ikisi de aynı kapıya çıkıyordu: görev bilgisayarı ve yazılımın kaynak kodları. Türk tarafının şartı ise değişmemiştir: kapalı olmayan kaynak kodu ve millî görev bilgisayarı. Anlaşma sağlanamadı ve ihale 14 Mayıs 2004'te resmen iptal edildi.

Sekiz yıl geçmişti ve ortada helikopter yoktu. Ama ortada, bir sonraki ihaleyi baştan farklı kuracak bir tecrübe vardı.

İkinci ihale 2005'te açıldı, teklifler aynı yılın aralığında alındı ve 30 Mart 2007'de İtalyan-İngiliz AgustaWestland'ın A129 Mangusta'sı üzerinde geliştirilecek sürüm için sözleşme kararı çıktı; ana yüklenici TUSAŞ'tı. Sözleşmenin mantığı bu kez farklıydı: Türkiye, geliştirilecek sürümün fikrî haklarını paylaşmaya dayalı bir düzen kurdu. Gövde üretimi Türkiye'de yapıldı; görev elektroniği, ekranları ve elektronik harp sistemi ASELSAN'ın, silahları Roketsan'ın oldu.

Sözleşme bir milyar iki yüz milyon dolar mertebesindeydi; ilk parti elli bir helikopterdi ve kırk helikopterlik bir opsiyon vardı. Gecikmeler yaşandı; helikopterler envantere 2014'te girdi. Ortaya çıkan helikopterin adı T129 ATAK'tı.

Aradaki farkı bir cümlede toplamak mümkün. Birinci ihalede Türkiye hazır bir ürünün içine girmeye çalıştı ve alamadı; ikincisinde ürünün ortağı oldu.

Sonuç, ikinci yerleşme dalgasının simgesi oldu: Türkiye artık kutunun içindekini yapıyordu. İlk dalga telsizdi; bu dalga, bir muharebe platformunun beynini ve silahlarını kapsıyordu.

Lisans

Bir istisnayla.

Helikopterin motoru — LHTEC CTS800 — Amerikalı Honeywell ile İngiliz Rolls-Royce'un ortak şirketinin ürünüydü ve üçüncü ülkeye her satışı Amerikan ihracat lisansına tabiydi.

Bu 2018'de somut bir faturaya dönüştü. Pakistan otuz helikopter için sipariş verdi; bu, programın ilk ihracatı olacaktı ve tutarı bir buçuk milyar dolar mertebesindeydi. Ama motorun lisansı çıkmadı. Teslimat takvimi bir yıl uzatıldı, sonra bir kez daha uzatıldı, sonuç değişmedi ve sözleşme akamete uğradı; Pakistan 2022'nin başında vazgeçtiğini ordu sözcüsü aracılığıyla doğruladı ve Çin yapımı bir saldırı helikopterine yöneldi.

Ve burada, meselenin doğasını asıl gösteren ayrıntı var: Aynı motorla aynı helikopterin başka ülkelere ihracatı ilerledi. Filipinler'e satılan altı helikopter için gereken lisanslar çıktı ve teslimatlar 2022'de başladı; Nijerya için Temmuz 2022'de altı helikopterlik sözleşme imzalandı, ilk teslimat Kasım 2023'te yapıldı ve kalan partiler 2024 içinde tamamlandı. Yani ortada mutlak bir yasak yoktu. Bir izin vardı ve o izin, kime satıldığına göre veriliyor ya da verilmiyordu.

Bu, ambargodan daha ince ve daha kalıcı bir bağdır. Yasak açıktır, sayılabilir, karşısında plan yapılır. Takdir yetkisi ise sayılamaz: Ürünü yaparsın, müşteriye bulursun, sözleşmeyi imzalarsın — ve satıp satamayacağını başka bir başkentteki bir imzanın o günkü hâli belirler.

Manzara tam bir kısır döngüydü. Türkiye, satın alamadığı için kendi yaptığı bir platformda, tek yabancı kalan parça yüzünden yine bir başkasının iznine bağlanmıştı.

Helikopteri yaptılar. Kalbini yapamadılar — ve o kalp, yıllar sonra ihracat iznini yine başkasının masasına koydu.

Buradaki iz, öncekilerden daha keskin bir ders içerir. Bağımlılık, yerlileştikçe yok olmaz; katman değiştirir. Önce uçağın tamamına bağımlıdır, sonra yazılımına, sonra motoruna, sonra motorun içindeki tek bir alaşıma. Her yerleşme dalgası bağımlılığı bir kat aşağı iter ve orada daha küçük ama daha inatçı bir düğüm bulur.

Aynı dersi Türkiye birkaç yıl sonra çok daha görünür bir alanda, gökyüzünde bir kez daha alacaktı.

Onuncu Bölüm — Satılmayan Dron: Predator'dan TB2'ye

ONUNCU BÖLÜM

SATILMAYAN DRON

PREDATOR'DAN TB2'YE

Satılmayan dron: Predator'dan TB2'ye

İstenen ve Verilmeyen

2000'lerin başında Türkiye'nin ihtiyacı çok netti: Uzun süre havada kalabilen, geniş alanı izleyebilen ve gerektiğinde vurabilen insansız hava araçları. Terörle mücadelenin doğası buydu; asıl mesele hedefi vurmak değil, hedefi bulmak ve saatlerce kaybetmemektir.

Yaygın anlatının bir kestirmesi var: Amerika Türkiye'ye insansız hava aracı satmadı değil, sattı. 1993'te General Atomics'ten GNAT-750 alındı; sonraki yıllarda daha gelişmiş bir sürümü de envantere girdi. Yani satış yasağı yoktu.

Verilmeyen, sistemin belirli bir sürümüydü. Türkiye 2009'dan itibaren *silahlı* sürümü istedi ve bu talep 2010'da da 2012'de de Kongre'den geçmedi; gerekçelerin ağırlık merkezinde, Türkiye'nin İsrail'le bozulan ilişkileri vardı. Ret üzerine silahsız sürüm için ayrı bir hat denendi, o da netleşmedi.

Ayrım, tezin işleyişini tam olarak gösteriyor. Bir kabiliyet bütünüyle yasaklanmadı; *o kabiliyetin karar anını belirleyen parçası* verilmedi. Görmek serbestti, vurmak izne bağlıydı.

Ara çözüm İsrail'den geldi. Mayıs 2005'te on adet Heron keşif aracı, faydalı yükleri ve yer kontrol istasyonlarıyla birlikte yüz seksen üç milyon dolarlık bir sözleşmeye bağlandı. Ama süreç düzgün gitmedi ve tıkanmanın sebebi dikkat çekicidir: Uçaklara Türkiye'nin kendi ürettiği görüntüleme sistemleri entegre edilecekti ve bu yükler beklenenden ağır çıktı; irtifa ve havada kalış şartlarının tutması için düzenlemeler gerekti. Teslimatlar yıllarca sarktı: İlk iki uçak 2008'in kasımında, dördü 2010'un martında, kalan dördü aynı yılın ağustosunda geldi. Üretici taraf gecikme için on sekiz milyon dolar tazminat ödedi — yani yüz seksen üç milyon dolarlık sözleşmenin onda birine yakını, sırf geç kalındığı için geri verildi. İki ülke arasındaki siyasî ilişkilerin bozulmasıyla birlikte bu hat da fiilen kapandı.

Yani Türkiye yabancı çözümde iki kez aynı duvara tosladı: Amerikan hattında karar hakkına, İsrail hattında kendi bileşenini kendi aldığı platforma takma hakkına.

Bir dönem, Türkiye'nin ihtiyacı olan görüntü Türkiye'ye ait olmayan uçaklardan geldi. Kasım 2011'den itibaren, Irak'tan çekilen Amerikan kuvvetlerine ait Predator'lar İncirlik'e konuşlandı; kuzey Irak üzerinde uçtular ve elde ettikleri görüntü Ankara'daki müşterek istihbarat hücrelerinde Türk yetkililerle anlık olarak paylaşıldı.

Bu düzenlemede kritik olan, görüntünün kalitesi değildi. Kritik olan, uçağın ne zaman kalkacağına, nereye bakacağına ve neyi göstereceğine karar veren tarafın kim olduğuydu. Türkiye ihtiyaç duyduğu bilgiye erişiyordu — birinin ona vermeyi sürdürmesi şartıyla.

Düşük Eşik

Ve tezin en net kanıtı burada.

İnsansız hava aracı, savunma teknolojileri içinde giriş bedeli en düşük alanlardan biriydi. Gövde kompozitti, motoru sivil pazardan alınabiliyordu, uçuş kontrol elektroniği ticari bileşenler üzerine kurulabiliyordu, kamerası ve veri bağlantısı yerli olarak geliştirilebilecek ölçekteydi. Bir savaş uçağı programı bir devletin on yıllık bütçesini ister; bir insansız hava aracı programı, doğru mühendis kadrosuna sahip bir özel şirketin kaldırabileceği bir işti.

Sistem verilmiyordu ve bu kez verilmeyen, Türkiye'nin kendi başına yapabileceği bir sistemdi.

Türkiye'de iki ayrı hat aynı yıllarda ilerledi: TUSAŞ'ın geliştirdiği Anka sınıfı ve Baykar'ın geliştirdiği daha küçük, daha ucuz, daha hızlı üretilen sınıf. İkincisi Bayraktar TB2 adıyla envantere girdi: Prototipi Haziran 2014'te uçtu, ilk altı araçlık parti aynı yılın kasımında teslim edildi ve sistem 2015'te operasyonel olarak kullanılmaya başlandı. Sonraki on yılda Türkiye'nin savunma sanayii algısını dünya çapında değiştiren ürün oldu. Bu teknolojinin kendi tarihi ve maliyet mantığı [Pilotsuz Gökyüzü](#) çalışmasında ayrıntısıyla anlatılıyor.

Bu iki hat, satış talepleri sonuçsuz kaldığı için yoktan doğmadı. Tarihler bunu söylüyor: TUSAŞ'ın insansız hava aracı sözleşmesi Aralık 2004'te yürürlüğe girdi; Baykar'ın bu alandaki çalışmaları 2003'e uzanıyor. Silahlı sistem talebinin Kongre'de ilk kez reddedilmesi ise 2010'dur. Yani yerli programlar, reddin beş-altı yıl öncesinden başlamıştı. Bu, dünyada yalnız Türkiye'ye özgü bir gelişme de değildi: 2000'lerde ticari elektronik, uydu seyrüseferi ve kompozit malzeme ucuzladıkça orta ölçekli birçok ülke aynı eşikten geçti.

Satılmayan dron Türkiye'ye insansız hava aracı fikrini vermedi.

Yaptığı başkaydı: O fikrin önündeki "nasılsa satın alırsınız" gerekçesini ortadan kaldırdı, programı bir merak projesi olmaktan çıkarıp ordunun acil ihtiyaç listesine taşıdı ve böylece hem bütçeyi hem takvimi değiştirdi. Fark buluşta değil, hızdadır — ve savunma sanayiinde hız çoğu zaman kabiliyetin kendisidir, çünkü on yıl geç gelen bir sistem başka bir savaşın sistemidir.

Satılmayan her sistem bir boşluk bırakır. O boşluğun doldurulup doldurulamayacağını ambargo değil, o teknolojinin giriş bedeli belirler.

Bir Kat Aşağıdaki Düşüm

Hikâye burada bitmiş olsaydı, elimizde temiz bir zafer anlatısı olurdu. Bitmedi.

Bu araçlar dünya kamuoyunun dikkatini çektiğinde, üzerlerindeki iki yabancı bileşen görünür hâle geldi: Kanadalı L3Harris Wescam'ın MX-15D gözetleme ve hedefleme kamerası ile Avusturyalı Rotax'ın (BRP'nin bağlı şirketi) 912 modeli havacılık motoru. 2020 sonbaharında, Kafkasya'daki çatışmada kullanıldıklarına dair bulguların ardından ikisi de kesildi — ama iki farklı yoldan. Kamera için Kanada hükûmeti ihracat izinlerini önce askıya aldı, ertesi yılın nisanında iptal etti: bir devlet kararıydı. Motorda ise BRP-Rotax, ekim ayında, "kullanımı belirsiz ülkelere" sevkiyatı kendi kararıyla durdurdu.

Aradaki fark teknik değil. Bir tedarik hattını yalnızca hükûmetler kesmez; şirketler de kesebilir. Ve şirket kararına karşı diplomasi yapılamaz.

Kamera tarafında cevap şaşırtıcı biçimde hızlı geldi. ASELSAN'ın geliştirdiği CATS elektro-optik keşif ve hedefleme sistemi seri üretime alınacağı açıklanan bir program hâline geldi ve aracın üzerinde ilk başarılı atışlı testini Kasım 2020'de yaptı — yani izinlerin askıya alınmasından yalnızca bir ay sonra.

Motor tarafı aynı hikâye değildir.

Türkiye'nin millî havacılık motoru zaten vardı: TEİ'nin geliştirdiği PD170, kısıtlamadan iki yıl önce, Aralık 2018'de Anka üzerinde ilk uçuşunu yapmıştı. Ama o motor bu araca değil, daha büyük platformlara uygundu. Kısıtlanan araç, kendi sınıfındaki motoru için yerli bir karşılığa aynı takvimde kavuşamadı.

Aradaki fark yine giriş bedelidir. Kamera bir ayda devreye girdi; çünkü Türkiye o kabiliyeti kısıtlamadan önce çoktan edinmişti. Motorda ise elde olan, o araca uyan boyut değildi.

Motorun hikâyesi son sayfalara ve bugüne kadar uzanıyor.

Yani aynı döngü bir kez daha, ama bir kat aşağıda döndü: Tedarik kesildi, boşluk doğdu, boşluk dolduruldu — ve dolduran ürünün içinde bir sonraki bağımlılık görüldü. Bu, bir başarısızlık değil; sanayileşmenin nasıl ilerlediğinin tarifi. Her katman tamamlandığında iş biter sanılır; oysa altta bir katman daha vardır ve her katmanda giriş bedeli yükselir.

En alttaki katman ise, hikâyenin başından beri hiç açılmamış olanıdır.

On Birinci Bölüm — İkinci Mektup: S-400, F-35 ve CAATSA

ON BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEKTUP

S - 400 , F - 35 VE CAATSA

İkinci mektup: S-400, F-35 ve CAATSA

Bir Hava Savunması Arayışı

Türkiye 2000'lerin başından itibaren uzun menzilli hava ve füze savunma sistemi arayışındaydı. İhtiyaç, Suriye iç savaşıyla birlikte acil hâle geldi.

Arayışın seyri, buraya kadar anlatılanların özeti gibidir. Türkiye müttefiklerinden sistem almak istedi; ama tek başına satın alma değil, ortak üretim ve teknoloji paylaşımı şartı koydu — çünkü artık aldığı sistemin kritik anda çalışmasını sağlayacak yetkinin kendisinde olmasını istiyordu. Masada Amerikan ve Avrupa yapımı iki sistem vardı ve görüşmeler bu şart üzerinde defalarca tıkandı.

Eylül 2013'te açıklanan sonuç, Ankara'daki önceliği çıplak biçimde gösterdi: İhale bir Çin şirketine verildi. Sistem rakiplerinden ucuzdu, ama asıl fark fiyatta değildi — Pekin, Türkiye'nin sistemi bağımsız işletmesine ve zamanla benzerini yapmasına imkân verecek ölçüde teknoloji aktarımı vaat ediyordu. Yani Türkiye, on yıllardır kendisine verilmeyeni teklif eden tarafı seçmişti.

Bu karar müttefikler arasında ciddi rahatsızlık yarattı; seçilen şirket ayrıca Amerikan yaptırımları altındaydı. Sözleşme görüşmeleri istenen noktaya gelmedi ve ihale yirmi altı ay sonra, 15 Kasım 2015'te iptal edildi.

İptal kararının resmî gerekçesi iki maddeydi. Birincisi, Çinli firmayla teknoloji transferi ve ortak üretim konusunda istenen noktaya gelinememesiydi. İkincisi ise şuydu: Türkiye artık kendi millî hava savunma sistemini geliştirme projesine odaklanmaya karar vermişti.

Yani ihale iptal edilirken yerine başka bir tedarikçi konmadı. Yerine bir program kondu.

2017'nin aralık ayında Rusya ile S-400 sistemi için anlaşmaya varıldı; bedeli iki buçuk milyar dolar mertebesindeydi. Teslimat 12 Temmuz 2019'da başladı ve o yılın sonbaharında tamamlandı.

Ve burada, en az konuşulan ayrıntı duruyor. Türkiye'nin bütün arayışının sebebi teknoloji paylaşımıydı; ilk teslimat ise teknoloji aktarımı içermedi. Gelenler; bataryalar, füzeler ve eğitim veren uzmanlardı. Ortak üretim başlıkları sonraki yıllarda ikinci parti görüşmelerine kaldı; o görüşmeler de imza aşamasına gelmedi.

Yani Türkiye, aradığını bu sistemde de ilk elde bulamadı — ama arayışın bedelini ödedi.

Amerikan tarafının itirazı da kendi içinde tutarlıydı: Rus yapımı bir hava savunma sisteminin, F-35 uçaklarının uçtuğu bir ülkede konuşlanması, uçağın en kritik özelliği olan iz azaltma performansının ölçülmesine imkân verebilirdi; ayrıca Rusya'dan büyük ölçekli silah alımını yaptırıma bağlayan bir Amerikan kanunu yürürlükteydi ve bu kanun idareye takdir alanı bırakmıyordu.

Türk tarafının cevabı da kendi içinde tutarlıydı: Yıllardır talep edilen şartlarla sistem verilmemişti, ihtiyaç acildi ve bir devletin hangi silahı kimden alacağı egemenlik alanına giriyordu.

İki tutarlı mantık, tek bir çarpışma.

Ortaklığın Ölçeği

F-35 bir satın alma işi olarak anlatıldığında kaybın büyüklüğü kaybolur. Kurulan şey şuydu.

Türkiye programa 11 Temmuz 2002'de, uçak henüz kâğıt üzerindeyken ve yedinci uluslararası ortak olarak girdi. Bu, hazır bir uçağı sonradan satın alan müşteri olmakla aynı konum değildi: Ortak, geliştirme aşamasının maliyetine katılır, karşılığında uçağın üretiminde pay ve tedarik sırasında öncelik alır. Başlangıç katkısı yüz yirmi beş milyon dolardı; ilişkinin koptuğu güne kadar

programa yapılan toplam katkı bir buçuk milyar dolara yaklaşmıştı. Alınması planlanan uçak sayısı yüzdü.

Sanayi tarafındaki pay daha da önemliydi. Türk firmaları uçağın gövde orta bölümünden iniş takımı parçalarına kadar dokuz yüzü aşkın kalemde üretici oldu. Programda yer alan Türk üreticiler bir liste hâlinde sayılabilir: TUSAŞ, Kale Havacılık, Alp Havacılık, AYESAŞ, Roketsan, TÜBİTAK SAGE, HAVELSAN ve TEİ. Bunların birinde — AYESAŞ'ta — Türkiye iki kalemde dünyadaki tek kaynaktı: Füze uzak arayüz birimi ve pilotun önündeki panoramik gösterge paneli yalnızca Türkiye'de yapılıyordu.

Üretim payının ötesinde bir de rol vardı. Aralık 2014'te Türkiye, uçağın motoru için Avrupa'daki ilk bölgesel depo seviyesi bakım merkezi olarak belirlendi; Eskişehir'deki hava bakım fabrikası bu işe göre dönüştürüldü ve yılda iki yüz yirmi motorluk bir kapasiteyle planlandı. Programdan çıkarılınca bu rol de gitti: Tesis o iş için atıl kaldı, kabiliyet Hollanda'da kuruldu.

Türkiye bu uçağın hem müşterisiydi hem üreticisi. F-16'da öğrenilen dersin bir üst basamağı buydu — bu kez Türkiye montaj hattının sonunda değil, tedarik zincirinin içindeydi ve kendi payına düşen parçanın tasarım sorumluluğunu taşıyordu.

Çıkarılış

17 Temmuz 2019'da Türkiye F-35 programından çıkarıldı. Ödemesi yapılmış ve üretilmiş altı uçak Amerika'da kaldı; bir süre Türk pilotların eğitiminde kullanıldılar, sonra depoya alındılar ve Amerikan kuvvetlerinde kullanılmak üzere yeniden yapılandırıldılar. Uçakların hukukî durumu ve ödenmiş bedelin âkıbeti ise kapanmış bir dosya değil: Ankara bedeli ödenmiş uçaklar üzerindeki hak iddiasını hiçbir zaman geri çekmedi ve konu sonraki yılların görüşme başlıklarından biri olarak kaldı. Pilotların eğitimi durduruldu. Türk firmalarının ürettiği kalemler için alternatif üretici arayışı başlatıldı ve bin kalemi aşan bir tedarik zinciri yeniden kuruldu.

Kayıp üç katmanlıydı ve üçü birbirinden farklıydı. Birincisi paraydı: Ödenen katkının ve teslim alınamayan uçakların bedeli. İkincisi hava gücüydü: Türkiye 2030'lara doğru filosunu yenileme planını kaybetti ve elindeki uçakları daha uzun süre uçurmak zorunda kaldı. Üçüncüsü, en kalıcı olanı, sanayi payıydı: Bir uçağın tedarik zincirinden çıkarılan firma, yalnızca bir siparişi değil, o uçağın ömrü boyunca sürecek bir üretim ve bakım akışını da kaybeder. 1964'te bir mektup silahın kullanımına şerh koymuştu; 2019'da bir karar, silahı yapan tezgâhı da denklemden çıkardı.

Peki o tezgâha ne oldu?

Programdan çıkarılan firmalar ortadan kalkmadı. On yedi yılda kazandıkları nitelik ellerinde kaldı: beşinci nesil bir uçağın dayattığı tolerans rejimi, kompozit süreçleri, izlenebilirlik ve denetime alışkanlık. Boşalan kapasitenin ve mühendis kadrosunun önemli bir bölümü millî muharip uçak programına yöneldi. Ama bu, çıkarılışın armağanı değildir; ortaklığın armağanıdır. Türkiye o zinciri 2002 ile 2019 arasında, büyük ölçüde başka bir ülkenin programının parasıyla ve denetiminde kurmuştu. 2019'un yaptığı, onu tek bir yöne çevirmek oldu — buraya kadar anlatılanın belki en saf hâli: Kapanan kapı, açılacak kapıyı seçmez; yalnızca elde ne varsa onu tek bir yere bakmak zorunda bırakır.

Bunun bir de öteki yarısı var. Çizime göre parça üretmek, uçağı tasarlamak değildir; ortaklık boyunca aktarılmayan şey de tam olarak buydu — sistem entegrasyonu, düşük gözlenebilirlik tasarımı, görev yazılımı. Kaybedilen ölçek de gerçektir: Yüz uçaklık bir programdaki pay ve o uçakların ömrü boyunca sürececek bakım akışı, yeni bir programın ilk yıllarıyla kapanmaz. Ve en kritik kalem yerinde kaldı. Millî muharip uçak ilk uçuşunu yabancı bir motorla yaptı. Yani 2019, motordaki düğümü çözmedi; onu millî uçağın altına taşıdı.

2019'un 9 Ekim'inde, Türkiye'nin Suriye'nin kuzeyindeki harekâtının başladığı gün, Başkan Trump'tan Cumhurbaşkanı Erdoğan'a bir mektup gönderildi. Bir sayfaydı, Beyaz Saray antetliydi.

Metin bir teklifle açılıyordu: İyi bir anlaşma yapalım. Ardından şu geliyordu — siz binlerce insanın katledilmesinden sorumlu olmak istemezsiniz, ben de Türk ekonomisini yok etmekten sorumlu olmak istemem; ve yok ederim. Sonra bir örnek hatırlatılıyordu: Rahip Brunson meselesinde bunun küçük bir numunesi zaten gösterilmişti. Son paragraf ise şuydu: Tarih, işi doğru ve insanî yoldan hallederseniz size iyi bakacaktı; işler iyi gitmezse sonsuza kadar şeytan olarak bakacaktı.

Kapanıştan hemen önce, muhatabına doğrudan seslenen ve bir devlet yazışmasında karşılığı bulunmayan iki kısa cümle geliyordu. Türk basını bu iki cümlenin çevirisinde ikiye bölündü; Türkiye'de nasıl hatırlandığı, hangi gazetenin okunduğuna göre değişti. Bu metinde olduğu gibi aktarılmıyorlar — mektubun üslubu hakkında söyledikleri, mektubun geri kalanında zaten yazılı.

Sonra tek bir cümle geliyor ve mektup bitiyordu.

"Seni sonra ararım."

Mektup 16 Ekim 2019'da, yani bir hafta sonra, bir Amerikan iş kanalının sunucusu tarafından paylaşıldı; Beyaz Saray metnin gerçek olduğunu birden fazla yayın kuruluşuna ayrı ayrı

doğruladı.

Türk tarafının cevabı iki katmanlıydı. Cumhurbaşkanlığı kaynaklarına dayandırılan haberlere göre mektup reddedildi ve atıldı; resmî düzeyde ise asıl karşılığın aynı gün öğleden sonra başlayan harekâtın kendisi olduğu ifade edildi.

14 Aralık 2020'de Amerika, Rusya'nın savunma sektörüyle "kayda değer" işlem yapanları yaptırıma bağlayan kanunun 231. maddesini işletti ve Türkiye'nin savunma sanayii başkanlığını hedef aldı. Kuruma bütün Amerikan ihracat izinleri kapatıldı; kurumun başkanı ve bazı yöneticileri için mal varlığı dondurma ve vize kısıtlaması getirildi.

Bu kanunun bir NATO müttefikine ilk kez uygulanışydı.

Elli beş yıl sonra, aynı ilişkide, bu kez hedef bir harekât değil doğrudan Türkiye'nin savunma sanayii kurumuydu. 1975'te ambargo silahın akışını kesmişti; 2020'de yaptırım, silahı yapan kurumun uluslararası işlem kabiliyetini hedef aldı. Zincirin bir halka yukarısı.

2019-2020'NİN BİLANÇOSU

Kaybedilen

F-35 ortaklığı ve uçaklar, programdaki üretim payı, 5. nesil hava gücüne erişim, tedarik kurumunun uluslararası işlem serbestisi

Hızlanan

Millî muharip uçak programı, millî uzun menzilli hava savunması, millî motor programları, mühimmat ve görev yazılımında bağımsızlık çalışmaları

Şerhin Yeri

1964'te şerh bir kâğıdın üzerindeydi. Mektup, Amerikan yardımıyla alınmış silahların Kıbrıs'ta kullanılamayacağını söylüyordu — ama söylemekten başka bir şey yapamıyordu. Şerhi işleten mekanizma hukukî ve siyasîydi; tetiği kilitleyen bir şey değildi. Nitekim on yıl sonra, aynı şerh dururken, çıkarma yapıldı.

Yarım yüzyıl sonra bu ilişki değişti — çünkü silahın kendisi değişti. Modern bir muharip uçak, teslim edildiği gün tamamlanan bir ürün değildir; sürekli beslenen bir sistemdir. Sensörünün bir radar sinyalini dost mu düşman mı sayacağını uçağın içindeki donanım değil, dışarıdan yüklenen tehdit kütüphanesi belirler. Yazılım blokları, şifreleme anahtarları, bakım ve lojistik bilişimi, yedek parça akışı: Hepsi sürekli ve hepsi aynı kaynaktan gelir.

Bunun bir düğmeye ihtiyacı yoktur. Uzaktan kapatma diye bir mekanizmanın varlığı kamuya açık biçimde hiçbir zaman gösterilmedi; 2025 baharında hem programın ortak ofisi hem de uçağı kullanan Avrupa ülkelerinin savunma kurumları böyle bir mekanizmayı açıkça yalanladı. Ama şart da değil: Akış durduğunda uçak düşmez, körleşir — ve uçurulabilir uçak sayısı erimeye başlar.

Denklemi değiştiren şey budur. 1975'te ambargo yıllar ölçeğinde işleyen bir baskıydı; Türkiye üç buçuk yıl boyunca stok yöneterek, yamayarak, bir uçağı söküp diğerini uçurarak dayandı. O dayanıklılığı sağlayan şey, envanterin kendi başına ayakta durabilmesiydi. Yazılıma bağlı bir filoda aynı savunma yoktur: Kritik birimlerin bir bölümü ihracat denetimi gereği mühürlüdür, bakımı için üreticinin tesisine dönmek zorundadır ve kullanıcı ülkede o işi yapacak bilgi hiçbir zaman bulunmaz. Söküp takmak da, yamamak da o gün biter. Daha önemlisi, zamanlaması değişir: Sonradan uygulanan bir ceza olmaktan çıkıp, öncesinde işletilebilen bir kısıt hâline gelir. 1964'ün mektubu bir hareketi ancak caydırabilirdi. Bugünün mimarisi, aynı hareketi zorlaştırabilir.

Bunun da bir sınırı var. Böyle bir bağ, tek yönlü ve bedelsiz bir kontrol değildir: Bir müttefike karşı işletildiği gün, aynı mimariye güvenen bütün kullanıcılara da bir şey söylemiş olursunuz — ve bugün aynı soru Avrupa başkentlerinde de soruluyor. 2025'in mart ayında Portekiz'in savunma bakanı, F-16 filosunun yerine F-35 alma planını gözden geçirdiklerini açıklarken gerekçeyi tek cümleyle kurdu: Müttefiklerin öngörülebilirliğine güvenebilmek gerekiyordu, ve artık güvenilemiyordu. Ama Türkiye'nin kendi uçağını, kendi motorunu ve kendi görev yazılımını neden aynı anda ve aynı aciliyetle programa aldığını anlamak için bu birkaç paragraf yeterlidir.

Şerh ortadan kalkmadı. Kâğıttan çıkıp ürünün içine girdi.

İki Mektubun Ortak Yanı

1964'ün mektubuyla 2019'un mektubu arasında elli beş yıl, iki farklı dünya düzeni ve bambaşka iki üslup vardır.

Ortak yanları tehdit değil. Ortak yanları bir varsayım: İkisi de, Türkiye'nin elindeki aletin başkasının izniyle çalıştığını varsayar. 1964'te bu varsayım büyük ölçüde doğruydı — envanterin neredeyse tamamı tek kaynaktan geliyordu. 2019'da kısmen yanlıştı, ve o "kısmen", aradaki elli beş yılda kurulan sanayinin tam ölçüsüdür.

O sanayi bugün kendi zırhlı aracını, kendi telsizini, kendi radarını, kendi füzelerini, kendi insansız hava aracını ve gövdesiyle yazılımıyla kendi savaş uçağını yapabiliyor. Yapamadığı tek parça, o uçağı havada tutan motorun tamamı.

Son durum — Temmuz 2026 itibarıyla. *Bu blok tarihlidir; metnin geri kalanı gibi kalıcı olmasını beklemeyin.* Temmuz 2026'da Ankara'da toplanan NATO zirvesinin ardından Amerikan yönetimi yaptırımları kaldırma niyetini açıkladı; F-35'e dönüş ve S-400 meselesi yeniden müzakere masasında ve iki başkent de çözüme yaklaşıldığını söylüyor. Ancak bu satırlar yazılırken yaptırım kararı hâlâ yürürlükteydi, Kongre'nin bir bölümü kaldırmaya itiraz hazırlığındaydı ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı, yasal şartlar sağlanmadan uçak devrinin mümkün olmadığını yazılı olarak yineliyordu. Niyet açıklandı; mekanizma henüz işlemedi. Yeni parti savaş uçağı alımında kırk uçak için ön ödeme yapıldı ve süreç yürüyor; mevcut filonun modernizasyonu ise paket satın almaktan çıkarılıp millî programa alındı. Millî muharip uçağın ilk partisi sipariş edildi; uçuşlarını yabancı motorla yapıyor, millî motorun uçağı girmesi için açıklanan hedef 2030'ların başı.

Bir Bakışta Yetmiş Yıl: Zaman Çizelgesi

YIL	OLAY	BIRAKTIĞI İZ
1830	Osmanlı-ABD ticaret antlaşması; savaş gemisi maddesi Senato'da reddedilir	İlk düzenlemeyi ilk kez yasama durdurur
1831-39	Eckford ve Rhodes Haliç'teki tersanede	Para bizim, bilgi karşı tarafın
1946	USS Missouri İstanbul'da	İttifakın simgesel başlangıcı
1947	Truman Doktrini; ilk pakette Türkiye'nin payı 100 milyon dolar	Envanterin tek kaynağa geçişi
1950-52	Kore, Kunuri, NATO üyeliği	Güvenlik garantisi + tek kaynaklı tedarik
1959-62	Jüpiter füzeleri Türkiye'de	Silah ülkede, karar başka masada
1962	Küba krizi; füzelerin gizli takası	Müttefikin toprağı pazarlık payı olabilir
1964	Johnson mektubu	Silahın kullanım hakkı ayrı satılır
1971-74	Haşhaş krizi; Kongre'nin devreye girişi	Yardım, iç siyasetin aracı olur
11 Temmuz 1974	Senato, afyon gerekçesiyle bütün yardımın kesilmesini oylar	Mekanizma Kıbrıs'tan dokuz gün önce kurulur
20 Temmuz 1974	Kıbrıs harekâtı	Kurulu mekanizmaya meşru gerekçe
1975	5 Şubat: silah ambargosu	Kanibalizasyon; yerlileşme kararı
1975-88	ASELSAN, Aspilsan, HAVELSAN, müsteşarlık, Roketsan	Birinci dalga: elektronik ve mühimmat

YIL	OLAY	BIRAKTIĞI İZ
1975	Türkiye 1969 anlaşmasını fesheder, üsleri millî denetime alır	Elindeki tek koz kullanılır
1978-80	Ambargonun kaldırılması, 29 Mart 1980 tarihli yeni anlaşma	Normalleşme, bağımlılığın devamı
1983-95	F-16 ortak üretim kararı, Mürted hattı, 152 uçak	En büyük sıçrama, en derin bağımlılık
1985-87	TEİ kurulur; Eskişehir'de son montaj ve parça üretimi	Motoru kurmak, motoru yapmak değildir
1990-96	Körfez Savaşı; boru hattının kapatılması; büyük ölçekli ikinci el devirleri	Bedava envanter, yavaşlayan yerlileşme
1990'lar	Helikopter satışlarının engellenmesi	İlansız kısıtlama; ATAK'a giden yolun açılması
1996-2004	Birinci ATAK ihalesi: kaynak kodu şartında tıkanır, iptal	Sekiz yıl, sıfır helikopter, bir tecrübe
2003-14	Yerli İHA programlarının başlaması; silahlı sistem talebinin 2010 ve 2012'de reddi; TB2'nin envantere girişi	Üçüncü dalga: giriş bedeli düşük alanda hızlanma
2007	ATAK sözleşmesi	İkinci dalga: platformun beyni ve silahı
2013-15	Uzun menzilli hava savunması ihalesi Çin'e verilir, sonra iptal edilir	Belirleyici değişken fiyat değil, teknoloji aktarımı
2017-19	S-400 sözleşmesi ve teslimatı	Çarpışmanın fitili
2018-	ATAK ihracatı motor lisansına takılır	Yasak değil, takdir yetkisi
2019	F-35'ten çıkarılış; Trump mektubu	Elli beş yıl sonra aynı varsayım
14 Aralık 2020	CAATSA yaptırımları – bir NATO müttefikine ilk kez	Hedef doğrudan savunma sanayii kurumu

YIL

OLAY

BIRAKTIĞI İZ

2020-

Millî motor, millî hava savunması, millî muharip uçak

Dördüncü dalga: en alt katman

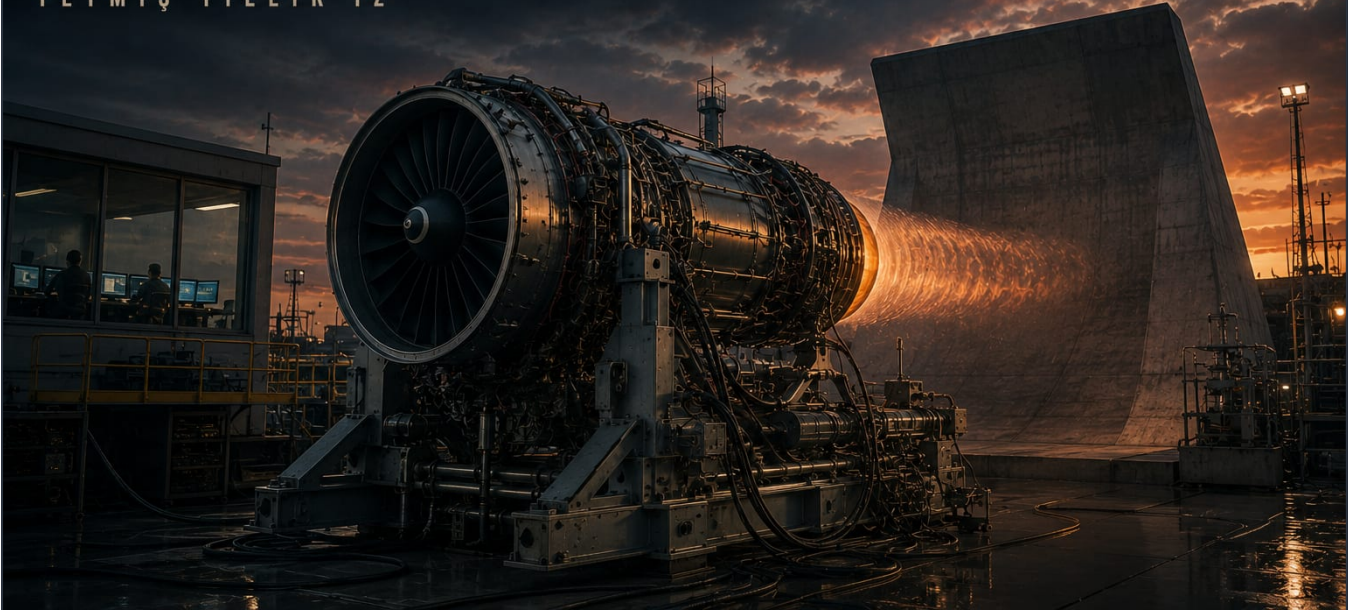
Sonuç — Yara İzinin Haritası

 SSBülten

SONUÇ

YARA İZİNİN HARİTASI

YETMİŞ YILLIK İZ

Sonuç: yara izinin haritası

Bir yara iyileşirken yeni doku eskisinden kalın çıkar. Kalınlaşan yer artık daha dayanıklıdır ama esnekliğini kaybetmiştir; ve nereye bakılırsa bakılsın, hangi kesiğin ne zaman açıldığı okunabilir.

Türkiye'nin bugünkü savunma kabiliyeti haritası böyle bir haritadır.

Türkiye nerede dünya çapında? İnsansız hava araçlarında, elektronikte, haberleşmede, füze ve mühimmatta, zırhlı araçta. Bu alanların ortak özelliği tesadüf değil: Hepsinde tedarik bir kez kesildi ve hepsinde işi kendi başına yapmanın giriş bedeli, Türkiye'nin o dönemki birikimiyle ödenebilecek bir bedeldi.

Nerede hâlâ bir imzaya bağılı? Muharip uçak motorunda, ileri malzemede, bazı yarı iletkenlerde, havacılık test altyapısında. Bunların da ortak özelliğı var: Giriş bedeli, bir ambargonun yaratabileceğı motivasyonun tek başına karşılayamayacağı kadar yüksek. Ambargo insana istemeyi öğretir; yapabilmeyi öğretmez.

Motor, bu haritanın en öğretici kalemidir, çünkü sınır motorlarla başka teknolojiler arasından geçmiyor; motorun kendi içinden geçiyor. Türkiye insansız hava aracının pistonlu motorunu ve seyir füzesinin küçük turbojetini yapıyor; helikopterinin turboşaftı ilk seri teslimatının, tankının güç grubu seri üretime girmenin eşiğinde. Yapamadığı, aynı ailenin en üst basamağı: bir muharip uçağı havada tutan büyük turbofan. Aynı aile içinde hangi basamakta durulduğunu belirleyen de o basamağın bedelidir.

Ambargo her kapıyı açan bir anahtar olsaydı, elli yıl ambargo yemiş bir ülke bugün o motoru da yapıyor olurdu.

Bu yüzden bu sanayi ne ambargoların ürünüdür ne de onlara rağmen kurulmuş bir istisna. Ambargolar hangi ihtiyacın ertelenemez olduğunu söyledi; o ihtiyacın karşılanıp karşılanamayacağını ise Türkiye'nin o günkü sermayesi, mühendisi, tesisi ve zamanı söyledi. Bugünkü kabiliyet haritası bu iki cevabın kesiştiğı yerde duruyor — ve kesişmediğı yerlerde de duruyor, çünkü eksikler de en az kabiliyetler kadar düzenli dağılmıştır.

İki mektup da aynı cümleyi kurmuştu: Elindeki alet, benim iznimle çalışıyor. Aradaki yarım yüzyıl, o cümleyi kısmen yanlışlayan bir sanayinin hikâyesidir.

Kısmen — çünkü motor hâlâ o cümlenin içinde.

Bir de yeni bir ölçü var. Eskiden izin bir kere istenirdi: Satış anında. O an geçtikten sonra silah, iyi kötü, senin olurdu. Yazılıma bağılı sistemlerde izin ürünün ömrü boyunca her gün yeniden istenir — ve verilmediğı gün, envanterinde duran şey yerinden kımıldamaz.

Bir sanayinin bağımsızlığı en güçlü olduğu yerden ölçülmez. Gövdeyi kendin yapabilirsin, yazılımı kendin yazabilirsin, füzeyi kendin üretebilirsin; ölçü, bütün bunların ucunda hâlâ izin istediğın son parçadır. Türkiye'de o parça bugün motordur.

Her kalkışta, kendi yaptığı gövdenin içinde başkasının yaptığı bir motor çalışıyor. Yetmiş yıllık hikâyenin nereye kadar geldiğini de, nerede durduğunu da aynı ses söylüyor.

Kaynakça ve Alıntılanan Çalışmalar

Resmî belge derlemeleri ve arşivler

- *Foreign Relations of the United States, 1964-1968*, Cilt XVI (Kıbrıs; Yunanistan; Türkiye), Belge 54 — Johnson mektubunun tam metni; 5 Haziran 1964. Mektup Beyaz Saray tarafından Ocak 1966'da açıklanmıştır.
- *Fahir Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, *Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi*, 1991, s. 270-276 — İnönü'nün 13 Haziran 1964 tarihli cevabının Türkçe tam metni. Kitaptaki bütün İnönü alıntılarının kaynağı.*
- Haluk Şahin, *Johnson Mektubu*, İstanbul: Gendaş Yayınları, 2002.
- Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskiurt, *Kıbrıs Sorunu*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1975.
- Nihat Erim, *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ankara: Ajans-Türk Yayınları, 1975.
- *The Middle East Journal*, Cilt 20, Sayı 3 (Yaz 1966), "Documents: United States-Turkey-Cyprus", s. 386-393 — aynı yazışmanın İngilizce yayımı.
- Mektubun dönemin Cumhurbaşkanlığı'na gönderilen resmî Türkçe tercümesi — Cumhurbaşkanlığı Arşivi; 2019'da basında tıpkıbasım olarak yayımlandı.
- Amerikan dış ilişkiler belgeleri serisinin diğer ilgili ciltleri — Küba krizi kararları, ambargo süreci.
- Dobrinin'in 27 Ekim 1962 tarihli görüşme telgrafı ve Jüpiter sökümüne dair Amerikan belgeleri — National Security Archive ve Wilson Center dijital arşiv derlemeleri; gizli mutabakatın 1989'da açıkça kabul edilmesi.
- Bilge Criss, *Strategic Nuclear Missiles in Turkey: The Jupiter Affair, 1959-1963* (1997) — Türk tarafının tutumu ve iç tartışma.
- Kongre araştırma servisi raporları — ambargo mevzuatı, F-35 ortaklığı, yaptırım kanunu uygulaması.
- NATO ve Türk resmî kurum yayınları — üyelik süreci, tedarik programları.

Dönem tanıklıkları ve hatıralar

- Dönemin dışişleri bakanları, büyükelçileri ve genelkurmay başkanlarının anı kitapları — 1964, 1974-75, 1990-91 bölümleri.

Akademik çalışmalar

- 1830 tarihli Osmanlı-Amerikan ticaret ve seyrisefain antlaşmasının metni ve gizli maddesinin Senato'daki akıbeti — antlaşma derlemeleri ve dönem literatürü.
- Ayşegül Avcı, *Successful Failure: American Naval Engineers at the Imperial Arsenal in Constantinople, 1831-1842*, Middle Eastern Studies, Cilt 60, Sayı 3 (2024), s. 353-367; çevrimiçi yayım 16 Mayıs 2023 — Eckford ve Rhodes dönemi.
- Bünyamin Bozkurt, *Türkiye-Amerika (ABD) 1960-1971*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yüksek lisans tezi, 2006 — 1960-71 dönemi için ikincil kaynak; Johnson mektubu, İnönü'nün cevabı ve haşhaş meselesi bölümlerinde birincil kaynaklara yönlendirici.
- Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1996 — 4. bölümün ana ikincil kaynağı.
- James Spain, "The U.S., Turkey and the Poppy", *Middle East Journal*, Cilt 29, Sayı 3 (1975), s. 298 — Amerikan tarafının dönem içindeki bakışı.
- Türk-Amerikan ilişkileri üzerine monografiler ve Kıbrıs krizleri literatürü.
- Savunma sanayii politikası ve teknoloji transferi üzerine Türkiye odaklı çalışmalar.

Veri kaynakları

- Human Rights Watch Arms Project, *Weapons Transfers and Violations of the Laws of War in Turkey*, Kasım 1995 — 1992-93 ABD fazla savunma malzemesi ve AKKA devir rakamları (8. ve 9. bölüm tabloları).
- Otfried Nassauer, *An Army Surplus — The NVA's Heritage*, BITS/BICC, 31 Aralık 1993 kesiti — Almanya'nın Bundeswehr fazlası ve eski Doğu Alman ordusu stoklarından yaptığı devirler, "Materialhilfe III" paketi (8. bölüm tablosu).
- Uluslararası barış araştırma enstitülerinin silah transferi veri tabanları — ikinci el devirlerin ölçeği, ihracat serileri.
- Şirket ve kurum yıllık raporları ve program sayfaları — F-16 ortak üretim partilerinin uçak adetleri ve takvimi, motor şirketinin kuruluş ortaklığı ve üretim kapsamı, millî görev bilgisayar programının sözleşme tarihi ve teslimatları.

Basın arşivi

- Trump'ın 9 Ekim 2019 tarihli mektubunun tıpkıbasımı ve tam metni — 16 Ekim 2019'da Amerikan basınına sızdı, Beyaz Saray gerçekliğini doğruladı; uluslararası ajans ve yayın kuruluşlarının o günkü nüshaları.

- İnönü'nün 16 Nisan 1964 tarihli söyleşisi ve Türk basınındaki yansımaları — pull-quote #1'in kaynağı.
- İdris Kardaş, "Yeni bir dünya kurulur, Türkiye de orada yerini alır", *Sabah*, 7 Ağustos 2018 — sözün Johnson mektubundan önce söylendiğine dair düzeltmenin basındaki örneği.
- Türk ve uluslararası basından dönem haberleri — mektupların kamuoyuna yansımaları, ambargo döneminin gündelik etkileri, 2019-2020 süreci.